

POGLAVLJE I

Zaboravljena istorija

Proučavanje psihološke traume ima čudnu istoriju – istoriju epizodične amnezije. Periodi pomnog proučavanja smenjivali su se s periodima zaborava. U više mahova tokom prošlog veka započinjani su i naglo napuštani slični pravci ispitivanja, da bi mnogo kasnije bili ponovo otkrivani. Klasična dokumenta od pre pedeset ili sto godina često se čitaju kao savremena štiva. Iako oblast u stvari ima bogatu tradiciju, ona je povremeno bila zaboravljena i stoga je morala povremeno da bude ponovo otkrivana.

Ova povremena amnezija nije posledica običnih pomodnih promena koje utiču na intelektualne tokove. Proučavanje psihološke traume ne jenjava zbog nedostatka interesovanja. Pre bi se moglo reći da predmet pokreće tako žučnu raspravu da zbog toga povremeno postaje anatemisan. Proučavanje psihološke traume je iznova i iznova uvodilo u oblast nezamislivog i propadalo na osnovnim pitanjima verovanja.

Pručavati psihološku traumu znači suočiti se licem u lice sa ljudskom ranjivošću u svetu prirode i sa kapacitetom za zlo u ljudskoj prirodi. Proučavati psihološku traumu znači biti svedok užasavajućih događaja. Kada su ti događaji prirodne nesreće ili „božja volja“, oni koji su njihovi svedoci, odmah saosećaju sa žrtvom. Ali kada su traumatski događaji namerna dela, oni koji su njihovi svedoci upleteni su u sukob između žrtve i nasilnika. Nemoguće je ostati moralno neutralan u ovom sukobu. Očevidac je primoran da se stavi na jednu stranu.

Vrlo je izazovno biti na strani nasilnika. Nasilnik od očevica jedino traži da ništa ne učini. On se poziva na univerzalnu želju da se zlo ne vidi, ne čuje i da se o njemu ne govori. Nasuprot tome, žrtva traži od očevica da podeli s njom teret patnje. Žrtva zahteva da se nešto preduzme, da se sudeluje, da se pamti. Leo Ajtinger, psihijatar koji je proučavao preživjele iz nacističkih koncentracijskih logora, opisuje okrutan sukob između žrtve i očevica. „Rat i žrtve su nešto što zajednica želi da zaboravi, da velom zaborava prekrije sve što je bolno i neprijatno. Otkrivamo da su dve strane suočene licem u lice; na jednoj strani su žrtve koje možda žele da zaborave ali ne mogu, a s druge strane su svi oni sa snažnim, često nesvesnim motivima, koji silno žele da zaborave i koji uspevaju u tome. Kontrast je ... često bolan za obe strane. U ovom nemom i neravnopravnom dijalogu najslabija ... strana gubi.“¹

Da bi izbegao da snosi odgovornost za svoje zločine, nasilnik čini sve što je u njegovoj moći da pospeši zaboravljanje. Tajnost i ćutanje su prva linija odbrane nasilnika. Ako tajnost ne uspe, počinilac zločina osporava verodostojnost svoje žrtve. Ako ne može u potpunosti da je učutka, trudi se da je niko ne sluša. Da bi to postigao, iznosi niz uverljivih argumenata počev od najbučnijeg poricanja do najrazrađenije i najelegantnije racionalizacije. Posle svakog zverstva može se očekivati da se čuju ista predvidljiva opravdanja – to se nije nikada desilo, žrtva laže, žrtva preteruje, žrtva je sama odgovorna za to, i u svakom slučaju, vreme je da se prošlost zaboravi i da se krene dalje. Što je počinilac zločina moćniji, to je u većem preimućstvu da imenuje i definiše stvarnost; da njegovi argumenti potpuno prevladavaju.

Pokazalo se da očevidac ne može odoleti argumentima nasilnika kada je sam suočen s njima. Bez podrške socijalne

¹ L. Eitinger, "The Concentration Camp Syndrome and Its Late Sequelae", u *Survivors, Victims and Perpetrators*, ed. J. E. Dimsdale (New York: Hemisphere, 1980), 127-162.

sredine očevidac obično podleže iskušenju i zatvara oči.² To je tačno čak i kada je žrtva idealizovan i cenjen član društva. Vojnici iz svih ratova čak i oni koji su smatrani za heroje, gorko se žale da niko ne želi da zna pravu istinu o ratu. Kada je žrtva neko ko je već manje uvažavan (žena, dete), ona može da otkrije da se najtraumatičniji događaji u njenom životu dešavaju izvan oblasti društveno pravnovažeće stvarnosti. O njenom iskustvu se ne govori.

Proučavanje traume mora stalno da se sukobljava s težnjom da se poljulja poverenje u ugled žrtve i da se ona učini nevidljivom. Tokom cele istorije ove oblasti, vođene su žučne rasprave o tome da li pacijenti sa posttraumatskim stanjima imaju pravo na negu i poštovanje ili zaslužuju prezir, da li oni istinski pate ili se prave bolesnim, da li su njihove istorije istinite ili lažne i ako su lažne, da li su umišljene ili zlonamerno smišljene. Uprkos ogromnoj literaturi koja potvrđuje fenomen psihološke traume, rasprava se i dalje usredsređuje na osnovno pitanje da li su ove pojave verodostojne i stvarne.

Ali ne dovodi se samo u pitanje verodostojnost pacijenta već i onih koji istražuju stanja posle traume. Kliničari koji slušaju isuviše dugo i isuviše pažljivo traumatizovane osobe, vremenom izazivaju sumnju svojih kolega, kao da ih je kontakt s pacijentom zarazio. Istraživači koji zagaze isuviše duboko u oblast izvan međa uobičajenog uverenja, često su izloženi nekoj vrsti izopštenosti iz struke.

Da bi se u svesti zadržala činjenica da trauma stvarno postoji, potrebna je društvena sredina koja potvrđuje istinitost žrtvine priče i štiti žrtvu, i povezuje žrtvu i svedoka u zajednički savez. Za pojedinačnu žrtvu, ovo socijalno okruženje čine odnosi s prijateljima, voljenim osobama i porodicom. Kada je

² O sklonosti posmatrača da se okreće protiv žrtve podrobno se raspravlja u M. J. Lerner, *The Belief in a Just World* (New York: Plenum, 1980).

reč o široj sredini, socijalno okruženje čine politički pokreti koji govore u prilog obespravljenih.

Prema tome, sistematsko proučavanje traume zavisi od podrške političkih pokreta. U stvari, samo je po sebi političko pitanje da li takvo proučavanje može biti izvršeno i da li se o njemu može javno raspravljati. Proučavanje ratne traume postaje legitimno samo u sredini koja ne prihvata žrtvovanje mladih muškaraca u ratu. Proučavanje traume u seksualnom i porodičnom životu postaje legitimno jedino u sredini koja ne dopušta potčinjavanje žena i dece. Do napretka u ovom polju dolazi jedino kada postoji politički pokret dovoljno snažan da ozakoni savez između istraživača i pacijenata i da spreči uobičajeni društveni proces prećutkivanja i poricanja. Ukoliko ne postoji snažan politički pokret za ljudska prava, aktivni proces svedočenja neminovno uzmiče pred aktivnim procesima zaboravljanja. Potiskivanje, disocijacija i poricanje su fenomeni kako društvene tako i individualne svesti.

Tri puta tokom prošlog veka, poseban oblik psihološke traume je izranjao na površinu svesti javnosti. I svaki put, istraživanje te traume cvetalo je zajedno s političkim pokretom. Prvo se javila histerija, arhetipski psihološki poremećaj kod žena. Njeno proučavanje je poniklo iz republikanskog, antikleikalnog političkog pokreta kasnog devetnaestog veka u Francuskoj. Drugi je bio šok izazvan eksplozijom granata ili ratna neuroza. Ova proučavanja su počela u Engleskoj i Americi posle Prvog svetskog rata i dostigla vrhunac posle Vijetnamskog rata. To je bio antiratni pokret. Poslednja i najskorija trauma koja je doprla do svesti javnosti je seksualno nasilje i nasilje u porodici. Njegova politička pozadina je feministički pokret u Zapadnoj Evropi i Severnoj Americi. Naše savremeno razumevanje psihološke traume je izgrađeno iz sinteze ova tri nezavisna pravca istraživanja.

Herojsko doba histerije

Tokom dve decenije kasnog devetnaestog veka, poremećaj pod nazivom histerija postao je glavni predmet ozbiljnog ispitivanja. U to doba, termin histerija bio je opšteprihvaćen, tako da se niko nije zapravo potrudio da ga definiše. Prema rečima jednog istoričara, „Tokom dvadeset pet vekova histerija je smatrana čudnom bolešću sa nepovezanim i nerazumljivim simptomima. Većina lekara je verovala da je ta bolest svojstvena ženama i da nastaje u materici.“³ Otuda ime histerija. Kako jedan drugi istoričar objašnjava, histerija je bila „dramatična medicinska metafora za sve što su muškarci smatrali tajanstvenim ili nepokornim kod suprotnog pola“.⁴

Veliki francuski neurolog Žan-Martin Šarko pokrenuo je proučavanje histerije. Njegovo kraljevstvo bio je Salpetrijer, stari, prostrani bolnički kompleks koji je dugo vremena bio azil za najubogiji francuski proletarijat: prosjake, prostitutke i umno poremećene. Šarko je pretvorio taj zapušteni objekat u hram moderne nauke, i najobdareniji i najambiciozniji muškarci u novim disciplinama neurologije i psihijatrije putovali su u Pariz da studiraju kod Učitelja. Među mnogobrojnim uglednim lekarima koji su išli na hodočašće u Salpetrijer bili su Pjer Žane, Viljem Džems i Sigmund Frojd.⁵

Proučavanje histerije je zaokupljalo maštu javnosti kao veliki smeo pohod u nepoznato. Šarkoova ispitivanja su bila na

³ H. Ellenberger, *The Discovery of the Unconscious* (New York: Basic Books, 1970), 142.

⁴ M. Micale, "Hysteria and Its Historiography; A Review of Past and Present Writings", *History of Science* 27 (1989): 223–267 and 319–351, navod na str. 319.

⁵ Za detaljniju raspravu o uticaju Šarkoa videti, Ellenberger, *Discovery of the Unconscious*; G. F. Drinka, *The Birth of Neurosis: Myth, Malady and the Victorians* (New York: Simon & Schuster, 1984); E. Showalter, *The Female Malady: Women, Madness, and English Culture, 1830–1980* (New York: Pantheon, 1985); J. Goldstein, *Console and Classify: The French Psychiatric Profession in the Nineteenth Century* (New York: Cambridge University Press, 1987).

glasu ne samo u svetu medicine, već i u širim svetovima književnosti i politike. Njegova predavanja održavana utorkom bila su pozorišni događaji koje je posećivala „raznovrsna publika iz celog Pariza: pisci, lekari, poznati glumci i glumice, demimon-denke, svi puni morbidne radoznalosti“.⁶ U svojim predavanjima Šarko je ilustrovaio svoje nalaze o histeriji demonstracijama uživo. Pacijentkinje koje je on prikazivao bile su mlade žene koje su našle utočište u Salpetrijeru bežeći od života punog stalnog nasilja, iskorišćavanja i silovanja. Azil im je pružao veću bezbednost i zaštitu od one za koju su ikada znale; za izabranu grupu žena koje su postale Šarkoove zvezde izvođačice, azil je takođe ponudio nešto nalik na slavu.

Šarkou je odavano priznanje za veliku hrabrost što se uopšte usudio da proučava histeriju; njegov ugled davao je verodostojnost oblasti za koju se dugo smatralo da je izvan granica naučnog ispitivanja. Pre Šarkoovog vremena, o histeričnim ženama se mislilo kao o simulantkinjama i njihovo lečenje prepuštano je hipnotičarima i popularnim isceliteljima. Posle Šarkoove smrti Frojd ga je veličao kao zaštitnika, oslobodioca ojađenih: „Histeričnim ženama uopšte se nije verovalo. Prvo što je Šarkoov rad učinio jeste to da je vratio dostojanstvo predmetu ispitivanja. Malo po malo, ljudi su prestali da se podrugljivo smeškaju, a u to vreme, pacijentkinja se upravo s tim neizbežno sretala. Ona više nije nužno bila simulantkinja, jer je Šarko založio čitav svoj autoritet na stranu istinitosti i objektivnosti histeričnih fenomena.“⁷

Šarkoov pristup histeriji, koju je on zvao „velika neuroza“, bio je taksonomski. On je naglašavao potrebu za pažljivim posmatranjem, opisom i klasifikacijom. Podrobno je dokumentovao karakteristične simptome histerije, ne samo napismeno već

⁶ Munthe, navedeno u Drinka, *Birth of Neurosis*, 88.

⁷ S. Freud, „Charcot,“ [1893] u *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (nadalje, *Standard Edition*), vol. 3, prev. J. Strachey (London: Hogarth Press, 1962), 19.

i crtežima i fotografijama. Šarko se usredsređivao na simptome histerije koji su ličili na neurološke ozlede: motorne paralize, čulne neosetljivosti, konvulziju i amneziju. Oko 1880. pokazao je da su ti simptomi psihološkog porekla, pošto su mogli biti veštački indukovani i otklonjeni primenom hipnoze.

Iako je Šarko obraćao veliku pažnju na simptome svojih pacijentkinja, on se uopšte nije zanimao za njihove unutrašnje živote. Njihove emocije je video kao simptome koje treba katalogizirati. Njihov govor je opisivao kao „vokalizaciju“. Njegov stav prema pacijentkinjama jasno se uočava u doslovnom izveštaju s jednog od njegovih predavanja utorkom, kada je koristio jednu mladu ženu u hipnotičkom transu da bi prikazao konvulzivan histeričan napad.

ŠARKO: Pritisnimo ponovo histerogenu tačku. (Muškarac stazista dodiruje pacijentkinju u predelu jajnika.) A sada sve ispočetka. Ponekad ispitanice čak i ugrizu svoj jezik, ali to se retko kad dešava. Gledajte izvijena leđa, što je tako dobro opisano u udžbenicima.

PACIJENTKINJA: Mama, plašim se.

ŠARKO: Obratite pažnju na emocionalni izliv. Ako dozvolimo da se stanje neometano odvija, ubrzo ćemo se vratiti na epileptoidno ponašanje...

(Pacijentkinja ponovo viče: „Oh, mama!“).

ŠARKO: Još jednom, obratite pažnju na krike. Mogli biste reći, mnogo buke ni oko čega.⁸

Ambicija Šarkoovih sledbenika bila je da nadmaše njegov rad tako što će dokazati uzrok histerije. Suparništvo je bilo posebno snažno između Žanea i Frojda. Svaki od njih je želeo da

⁸ G. Goetz izd. i prev., *Charcot the Clinician: The Tuesday Lessons. Excerpts from Nine Case Presentations on General Neurology Delivered at the Salpetriere Hospital in 1887-1988* (New York: Raven Press, 1987), 104-105.

bude prvi koji će učiniti veliko otkriće.⁹ Sledeći ovaj svoj cilj, otkrili su da nije dovoljno posmatrati i klasifikovati histerične žene. Bilo je nužno razgovarati s njima. Tokom jedne kratke decenije muškarci od nauke slušali su žene s predanošću i poštovanjem kao nikada do tada i od tada. Svakodnevni sastanci sa histeričnim pacijentkinjama, koji su često trajali satima, nisu bili neuobičajeni. Studije slučajeva iz ovog perioda shvataju se skoro kao saradnja između lekara i pacijentkinje.

Ova istraživanja su urodila plodom. Sredinom 90-tih godina devetnaestog veka Žane u Francuskoj i Frojd sa svojim saradnikom Jozefom Brojerom u Beču, nezavisno su došli do zapanjujuće sličnih formulacija: histerija je stanje prouzrokovano psihološkom traumom. Nepodnošljive emocionalne reakcije na traumatske događaje proizvele su izmenjeno stanje svesti koje je, zauzvrat, izazvalo histerične simptome. Ove naizmenične promene u svesti Žane je zvao „disocijacijom“.¹⁰ Brojer i Frojd su ih zvali „dvostruka svest“.¹¹

I Žane i Frojd su prepoznali suštinsku sličnost izmenjenih stanja svesti izazvanih psihološkom traumom i onih izazvanih hipnozom. Žane je verovao da je kapacitet za disocijaciju ili hipnotički trans znak psihološke slabosti ili sugestibilnosti. Nasuprot njemu, Brojer i Frojd su tvrdili da se histerija s promenama svesti koje idu s njom može naći kod „ljudi najjače volje, najčvršćeg karaktera i najviše kritičke moći“.¹²

⁹ Ovo rivalstvo je preraslo u doživotno neprijateljstvo. Obojca su polagali pravo na otkriće i tvrdili da je rad onog drugog proistekao iz njegovog. Videti C. Perry and J. R. Laurence, „Mental Processing Outside of Awareness: The Contributions of Freud and Janet,” u *The Unconscious Reconsidered*, ed. K. S. Bowers and D. Meichenbaum (New York: Wiley, 1984).

¹⁰ P. Janet, *L'automatisme psychologique: essai de psychologie experimentale sur les formes inferieures de l'activite humaine* (Paris: Felix Alcan, 1889; Paris: Societe Pierre Janet/Payot, 1973).

¹¹ J. Breuer and S. Freud, „Studies on Hysteria,” [1893–1895] u *Standard Edition*, vol. 2, prev. J. Strachey (London: Hogarth Press, 1955).

¹² Isto, str. 13.

I Žane i Frojd su priznavali da telesni simptomi histerije predstavljaju prurušeno ispoljavanje veoma mučnih događaja isključenih iz sećanja. Žane je opisao da njegovim histeričnim pacijentkinjama upravljaju „podsvesne fiksirane ideje“, sećanja na traumatske događaje.¹³ Frojd i Brojer su u besmrtnom sažetku glavne ideje napisali da „histerici boluju uglavnom od reminiscencije“.¹⁴

Sredinom 90-tih devetnaestog veka ovi su istraživači takođe otkrili da simptomi histerije mogu biti ublaženi kada se traumatske uspomene, kao i snažna osećanja koja ih prate, obnove i iskažu rečima. Ovaj metod lečenja postao je osnova moderne psihoterapije. Žane je ovu tehniku zvao „psihološkom analizom“, Brojer i Frojd su je zvali „abreagovanjem“ ili „katarzom“, a Frojd ju je kasnije nazvao „psihoanalizom“. Ali najjednostavnije i možda najbolje ime izmislila je jedna od Brojerovih pacijentkinja, nadarena, inteligentna i ozbiljno poremećena mlada žena kojoj je on dao pseudonim Ana O. Ona je svoje intimne razgovore s Brojerom zvala „lečenje govorom“.¹⁵

Saradnja lekara i pacijentkinje poprimila je kvalitet traganja u kojem bi rešenje tajne histerije moglo biti nađeno u brižljivoj rekonstrukciji pacijentkinjine prošlosti. Žane je, opisujući svoj rad s jednom pacijentkinjom, primetio – kako je lečenje napredovalo, tako je otkrivanje skorašnjih trauma dopuštalo istraživanja ranijih događaja. „Otklanjajući površinski sloj deluzija, ja sam olakšavao javljanje starih i postojanih fiksiranih ideja koje su još prebivale u dubini njenog uma. Ove druge su zauzvrat nestajale jedna za drugom, donoseći veliko poboljšanje“.¹⁶ Opi-

¹³ Prema Elenbergu, Žane je prvi iskovao reč *podsvesno*, Ellenberger, *Discovery of the Unconscious*, 413, n. 82.

¹⁴ Breuer and Freud, *Studies on Hysteria*, 7.

¹⁵ Isto, str. 30.

¹⁶ P. Janet, „Etude sur un cas d'aboulie et d'idees fixes,” *Revue Philosophique* 31 (1891) prev. i navedeno u Ellenberger, *Discovery of the Unconscious*, 365–366.

sujući svoj rad sa Anom O. Brojer je govorio o „praćenju niti sećanja unazad“.¹⁷

Frojd je bio taj koji je najdalje sledio nit i to ga je neizbežno navelo na proučavanje seksualnog života žena. Uprkos staroj kliničkoj tradiciji koja je priznavala vezu histeričnih simptoma i ženske seksualnosti, Frojdovi mentori Šarko i Brojer, bili su veoma sumnjičavi prema ulozi seksualnosti u nastanku histerije. I sam se Frojd u početku opirao toj ideji: „Kada sam počeo da analiziram drugu pacijentkinju ... uopšte nisam očekivao da je seksualna neuroza osnova histerije. Upravo sam došao svež iz Šarkoove škole i povezivanje histerije s temom seksualnosti smatrao sam nekom vrstom uvrede – baš kao i same moje pacijentkinje.“¹⁸

Ovo empatijsko poistovećenje s reakcijama pacijentkinja karakteristično je za Frojdove rane radove o histeriji. Njegove istorije slučajeva otkrivaju čoveka opsednutog tako strasnom radoznalošću da je bio voljan da savlada svoje sopstvene odbrane i bio spreman da sluša. A ono što je čuo bilo je jezivo. Iznova i iznova njegove pacijentkinje su mu pričale o seksualnim napastvovanjima, zlostavljanju i incestu. Prateći unazad nit sećanja, Frojd i njegove pacijentkinje su otkrivali glavne traumatske događaje iz detinjstva skrivene ispod nedavnih, često trivijalnih, doživljaja koji su zapravo bili okidač za javljanje histeričnih simptoma. U svom izveštaju *Etiologija histerije* o osamnaest studija slučajeva izneo je dramatičnu tvrdnju: „Stoga iznosim tezu da se u osnovi svakog slučaja histerije nalazi *jedno ili više preranih seksualnih doživljaja*, dešavanja koja pripadaju najranijim godinama detinjstva, ali koja mogu biti ponovo reprodukovana tokom psihoanalitičkog rada, uprkos decenijama koje su protekle. Verujem da je ovo važan nalaz, otkriće *caput Nili* u neuropatologiji.“¹⁹

¹⁷ Breuer and Freud, *Studies on Hysteria*, 35.

¹⁸ *Isto*, str. 259–260.

¹⁹ S. Freud. “The Aetiology of Hysteria,” [1896] u *Standard Edition*, vol. 3, prev. J. Strachey (London: Hogarth Press, 1962), 203.

Vek kasnije, ovaj članak još uvek se takmiči sa savremenim kliničkim opisima posledica seksualnog zlostavljanja u detinjstvu. To je briljantan, saosećajan, uverljivo obrazložen, brižljivo promišljen dokument. Njegov trijumfalan naslov i likujući ton nagoveštavaju da je Frojd video svoj doprinos kao krunsko postignuće u tom polju.

Umesto toga, objavljivanje *Etiologije histerije* označilo je kraj ovog pravca istraživanja. Tokom sledećih godina, Frojd je privatno odbacio traumatsku teoriju porekla histerije. Iz njegove prepiske jasno se vidi da su ga sve više mučile društvene implikacije njegove teorije. Histerija je bila toliko uobičajena među ženama da je to značilo da bi on, ako su priče njegovih pacijentkinja istinite i ako je njegova teorija tačna, morao biti prisiljen da zaključi da su dela koja je on nazvao „perverznom delima prema deci“ endemska, a ne samo svojstvena za pariski proletarijat u kojem je on prvi put proučavao histeriju, već i za ugledne buržoaske porodice u Beču, gde je osnovao svoju praksu. Ova ideja je jednostavno bila neprihvatljiva. Bila je izvan verodostojnosti.²⁰

Suočen sa ovom dilemom Frojd je prestao da sluša svoje pacijentkinje. Čuveni slučaj Dore čini prekretnicu. Ova Frojdova poslednja istorija slučaja histerije tumači se više kao borba umova nego kao saradnički poduhvat. Interakcija Frojda i Dore opisana je kao „emocionalna borba“.²¹ U ovom slučaju Frojd još priznaje stvarnost pacijentkinjinog iskustva: mlada Dora bila je korišćena kao pion u složenim seksualnim intrigama svog oca. Njen otac ju je, u suštini, nudio svojim prijateljima kao

²⁰ M. Bonaparte, A. Freud, and E. Kris, eds., *The Origins of Psychoanalysis: Letters to Wilhelm Fliess, Drafts and Notes by Sigmund Freud* (New York: Basic Books, 1954), 215–216.

²¹ S. Freud, *Dora: An Analysis of a Case of Hysteria*, ed. P. Rieff (New York: Collier, 1963), 13. Za feminističku kritiku Dorinog slučaja videti, H. B. Lewis, *Psychic War in Men and Women* (New York: New York University Press, 1976); C. Bernheimer, and C. Kahane, eds., *In Dora's Case: Freud-Hysteria-Feminism* (New York: Columbia University Press, 1985).

seksualnu igračku. Frojd je, međutim, odbio da potvrdi Dorina osećanja besa i poniženosti. Umesto toga, on je insistirao na tome da istražuje njeno osećanje seksualne uzbuđenosti, kao da je eksploatišuća situacija bila ispunjenje njene želje. Dora je prekinula tretman što je Frojd shvatio kao čin osvete.

Prekid njihovog saveza označio je gorak kraj ere saradnje ambicioznog istraživača i histeričnih pacijentkinja. Pred kraj veka, ove pacijentkinje će ponovo biti ismevane i učutkivane. Frojdovi sledbenici su bili posebno kivni na buntovnu Doru, koju je jedan pristalica kasnije opisao kao „jednog od najodvratnijih histerika koje sam ikada sreo“.²²

Na ruševinama traumatske teorije histerije Frojd je izgradio psihoanalizu. Dominantna psihološka teorija sledećeg veka zasnivala se na poricanju stvarnog položaja žena.²³ Seksualnost je ostala u centru ispitivanja. Ali eksploatatorska socijalna sredina u kojoj su se seksualni odnosi zbilja događali, bila je potpuno nevidljiva. Psihoanaliza je postala proučavanje unutrašnjih promena fantazije i želje, disociranih od realnosti iskustva. U prvoj deceniji dvadesetog veka, ne ponudivši bilo kakav klinički dokaz o lažnim optužbama, Frojd je zaključio da izveštaji njegovih histeričnih pacijentkinja o seksualnom zlostavljanju u detinjstvu nisu istiniti. „Na kraju sam primoran da priznam da se ove scene zavođenja nikada nisu desile i da su samo fantazije koje su moje pacijentkinje izmislile.“²⁴

Frojdovo opovrgavanje značilo je kraj herojskog doba histerije. Na prelasku u ovaj vek celokupan pravac istraživanja koji je započeo Šarko i koji su nastavili njegovi sledbenici pao je u

²² F. Deutsch, "A Footnote to Freud's 'Fragment of an Analysis of a Case of Hysteria'", *Psychoanalytic Quarterly* 26 (1957): 159-167.

²³ F. Rush, "The Freudian Cover-Up," *Chrysalis* 1 (1977): 31-45; J. L. Herman, *Father-Daughter Incest* (Cambridge: Harvard University Press, 1981); J. M. Masson, *The Assault on Truth. Freud's Suppression of the Seduction Theory* (New York: Farrar, Straus & Giroux, 1984).

²⁴ S. Freud, "An Autobiographical Study", [1925] u *Standard Edition*, vol. 20, prev. J. Strachey (London: Hogarth Press, 1959), 34.

zaborav. Hipnoza i izmenjena stanja svesti su još jednom bili prognani u carstvo okultnog. Proučavanje psihološke traume je zaustavljeno. Posle izvesnog vremena, rečeno je da je bolest histerije praktično nestala sama od sebe.²⁵

Ovaj dramatičan preokret nije delo samo jednog muškarca. Da bismo shvatili kako je bilo moguće da proučavanje histerije tako potpuno nestane i kako velika otkrića mogu biti tako brzo zaboravljena, neophodno je da razumemo nešto od intelektualne i političke klime koja je kao prvo i dovela do istraživanja.

Glavni politički sukob u devetnaestom veku u Francuskoj bila je borba između pristalica monarhije sa ustanovljenom državnom religijom i pristalica republike, sa sekularnim oblikom vladavine. Od revolucije 1789. ovaj sukob je sedam puta doveo do zbacivanja vlade. Sa uspostavljanjem Treće republike 1870. oci osnivači nove i krhke demokratije pokrenuli su agresivnu kampanju da bi učvrstili osnovu svoje moći i da bi oslabili moć svoje glavne opozicije, katoličke crkve.

Republikanske vođe tog vremena bili su ljudi samotvoritelji, pripadnici buržoazije koja se uzdizala. Oni su sebe videli kao predstavnike tradicije prosvetiteljstva, koji učestvuju u bespoštednoj borbi sa snagama reakcije: aristokratijom i sveštenstvom. Glavna bitka vodila se za kontrolu nad obrazovanjem. Njihove ideološke bitke vodile su se oko podaničke pokornosti muškaraca i njihove vlasti nad ženama. Kao što je rekao Žil Feri, otac osnivač Treće republike: „Žene moraju da pripadaju nauci, ili će pripadati crkvi.“²⁶

Šarko, sin trgovca koji se obogatio i postao slavan, bio je istaknuti član ove nove buržoaske elite. Njegov salon je bio mesto sastanaka vladinih ministara i drugih viđenih ljudi Treće republike. Delio je sa svojim kolegama iz vlade oduševljenje

²⁵ I. Veith, "Four Thousand Years of Hysteria" u *Hysterical Personality*, ed. M. Horowitz (New York: Jason Aronson, 1977), 7-93.

²⁶ Navedeno u P. K. Bidelman, *Pariahs Stand Up! The Founding of the Liberal Feminist Movement in France, 1858-1889* (Westport, CT: Greenwood Press, 1982), 17.

za širenje svetovnih naučnih ideja. Njegova modernizacija Salpetrijera 1870. bila je sprovedena da bi se pokazala superiorna valjanost svetovne nastave i svetovnog upravljanja bolnicom. I njegova istraživanja hysterije spovođena su kako bi se pokazala superiornost svetovnog nad religijskim pojmovnim okvirom. Njegova predavanja utorkom bila su političko pozorište. Njegova misija bila je da ženama koje boluju od hysterije da mesto u nauci.

Šarkoova formulacija hysterije ponudila je naučno objašnjenje pojava kao što su stanja opsednutosti demonima, veštičarenje, isterivanje zlih duhova i religiozna ekstaza. Jedan od njegovih omiljenih projekata bila je retrospektivna dijagnoza hysterije na osnovu toga kako je ona prikazivana tokom vekova u umetničkim delima. Sa svojim sledbenikom, Polom Rišarom, objavio je zbirku srednjovekovnih umetničkih dela koja su ilustrovala njegovu tezu da religiozni doživljaji prikazani na umetničkim slikama mogu biti objašnjeni kao manifestacije hysterije.²⁷ Šarko i njegovi sledbenici stupili su u žučnu raspravu o savremenim mističnim pojavama, uključujući slučajeve stigmati, natprirodnih pojava i isceljenje verom. Šarko se posebno bavio čudotvornim isceljivanjima koja su se događala u novoosnovanoj crkvi u Lurdu. Žane je bio zaokupljen američkim fenomenom hrišćanske nauke. Šarkoov pristalica Dezire Burnvil koristio je novoustavljene dijagnostičke kriterijume u svojim pokušajima da dokaže da je čuvena stigmata tog vremena, pobožna mlada žena po imenu Luiz Lato, zapravo hysterična. Tvrdili su da sve ove pojave spadaju u oblast medicinske patologije.²⁸

Prema tome, viši politički cilj probudio je tako strasno zanimanje za hysteriju i podstakao istraživanja Šarkoa i njegovih sledbenika u kasnom devetnaestom veku. Rešenje tajne hysterije trebalo je da pokaže trijumf svetovnog prosvetiteljstva nad

²⁷ J. M. Charcot and P. Richer, *Les demoniaques dans l'art* [1881]; (Paris: Macula, 1984).

²⁸ Goldstein, *Console and Classify*.

reakcionarnim praznoverjem, kao i moralnu superiornost svetovnog pogleda na svet. Muškarci od nauke suprotstavljali su svoje milosrdno zaštitništvo hysteričnih žena najgorim preteranostima inkvizicije. Šarl Riše, pristalica Šarkoa, primetio je 1880. godine: „Među pacijentkinjama Salpetrijera ima mnogo onih koje bi bile spaljene u prošla vremena i čija bi bolest bila smatrana za zločin“.²⁹ Deceniju kasnije Vilijam Džejsms ponavlja ove tvrdnje:

„Među mnogim žrtvama lekarskog neznanja, zaogrnutog autoritetom, hysterična žena je dosad najgore prošla: i njena postepena rehabilitacija i izbavljenje ubrajaće se u filantropske pobeđe naše generacije.“³⁰

Iako su ovi muškarci od nauke videli sebe kao milosrdne spasioce koji izdižu žene iz njihovog ponižavajućeg stanja, oni nikada ni za trenutak nisu zamislili stanje društvene jednakosti žena i muškaraca. Žene treba da budu predmet proučavanja i humane brige, a ne subjekti same po sebi. Isti ti muškarci koji su se zalagali za prosvetiteljsko shvatanje hysterije, često su se žestoko protivili tome da žene budu primljene na fakultete ili u profesije i nepopustljivo se protivili da žene imaju pravo glasa.

Prvih godina Treće republike feministički pokret je bio relativno slab. Sve do kasnih 70-tih devetnaestog veka feminističke organizacije nisu imale čak ni pravo da održavaju javne mitinge ili da objavljuju svoju literaturu. Na prvom Međunarodnom kongresu za ženska prava održanom u Parizu 1878. onima koji su se zalagali za to da žene dobiju pravo glasa nije dozvoljeno da govore, jer se smatralo da su isuviše revolucionarni.³¹ Zastupnici ženskih prava, shvatajući da njihova bogat-

²⁹ Navod i prevod Goldstein, *Console and Classify*, 372.

³⁰ W. James, "Review of Janet's essays, 'L'etat mental des hysteriques' and 'L'arnesie continue'", *Psychological Review* 1 (1894): 195.

³¹ Za istoriju feminističkog pokreta u devetnaestom veku u Francuskoj videti Bidelman, *Patrials Stand Up!*; C. G. Moses, *French Feminism in the Nineteenth Century* (Albany NY: State University of New York Press, 1984).

stva zavise od opstanka krhke nove demokratije, bili su skloni da podrede svoje interese kako bi sačuvali konsenzus u okviru republikanske koalicije.

Ali generaciju kasnije, režim očeva osnivača bio je sigurno uspostavljen. Republikanska, svetovna vlada opstala je i napredovala u Francuskoj. Krajem devetnaestog veka bitka protiv crkve bila je u suštini dobijena. U međuvremenu, za muškarce prosvetitelje postalo je problematično da se postavljaju kao zatočenici žena, jer su se one sada usuđivale da govore u svoje ime. Militantnost feminističkog pokreta u demokratijama uspostavljenim u Engleskoj i SAD počela je da se širi na kontinent i francuske feministkinje postajale su sve zahtevnije u pogledu ženskih prava. Neke su bile zajedljivo kritične prema ocima osnivačima i dovodile su u pitanje dobronamernost prosvetiteljstva muškaraca od nauke. Jedna književnica feministkinja ismevala je Šarkoa zbog njegove „vivisekcije žena pod izgovorom da proučava bolest“ kao i zbog njegovog protivljenja da se ženama dozvoli bavljenje lekarskom profesijom.³²

Početak dvadesetog veka nestao je politički podsticaj koji je izrodio herojsko doba histerije; nije postojao nijedan uverljiv razlog da se nastavi pravac istraživanja koji je toliko udaljio muškarce od nauke od pravca u kome su prvobitno nameravali da idu. Proučavanje histerije ih je odvuklo u podzemlje transa, emocionalnosti i seksa. To je od njih zahtevalo da slušaju žene mnogo više nego što su ikada nameravali da ih slušaju i da otkriju mnogo više o životu žena nego što su ikada želeli da znaju. Oni svakako nikada nisu nameravali da istražuju seksualne traume u životima žena. Sve dok je proučavanje histerije bilo deo ideološkog krstaškog rata, otkrićima u ovoj oblasti veoma mnogo se aplaudiralo i naučni istraživači su bili cenjeni zbog svoje humanosti i hrabrosti. Ali jednom kada je taj politički podsticaj nestao

³² Navedeno u Goldstein, *Console and Classify*, 375.

ovi isti istraživači su shvatili da ih priroda njihovih otkrića i bliska povezanost s pacijentkinjama ugrožava.

Ustezanje je počelo čak i pre Šarkoove smrti 1893. Sve češće je bio pozivan da brani verodostojnost svojih javnih demonstracija histerije koje su očarale parisko društvo. Širile su se glasine da su predstave izvodile sugestibilne žene koje su, svesno ili nesvesno, sledile scenario koji im je pod hipnozom diktirao njihov zaštitnik. Na kraju svog života on se očigledno kajao što je otvorio ovo polje istraživanja.³³

Kao što se Šarko povukao iz sveta hipnoze i histerije, tako se Brojer povukao iz sveta emocionalnog vezivanja žena. Prvo „lečenje govorom“ završilo se Brojerovim naglim bekstvom od Ane O. Možda je svoj odnos prekinuo zato što je njegova supruga bila ozlojeđena njegovim čestim susretima sa očaravajućom mladom ženom. On je prestao s lečenjem koje je zahtevalo dugotrajne, skoro svakodnevne sastanke s pacijentkinjom skoro više od dve godine. Iznenadan završetak izazvao je krizu ne samo kod pacijentkinje koja je morala da bude hospitalizovana, već i kod doktora, koji je bio užasnut kada je shvatio da je njegova pacijentkinja postala strasno vezana za njega. Napustio je poslednju seansu sa Anom O. obliven „hladnim znojem“.³⁴

Iako je Brojer kasnije saradivao sa Frojdom u objavljivanju ovog izuzetnog slučaja, on je bio uzdržan i sumnjičav istraživač. Brojera je posebno uznemiravalo to što se u nastanku histeričnih simptoma stalno ponavljao nalaz o seksualnim doživljajima. Kao što se Frojd žalio svom prisnom prijatelji Vilhemu Flisu: „Nedavno, Brojer je održao hvalospev o meni pred lekarskim društvom, predstavljajući sebe kao preobraćenika koji veruje u

³³ G. Tourette, „Jean-Martin Charcot“, *Nouvelle Iconographie de la Salpêtrière* 6 (1893): 241-250.

³⁴ E. Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud* (New York: Basic Books, 1953); M. Rosenbaum, „Anna O (Bertha Pappenheim); Her History“, u *Anna O: Fourteen Contemporary Reinterpretations*, ed. M. Rosenbaum, and M. Muroff (New York: Free Press, 1984), 1-25.

seksualnu etiologiju. Kada sam mu se privatno zahvalio zbog toga, pokvario mi je zadovoljstvo rekavši: 'Ali i pored svega, ja ne verujem u to'.³⁵

Frojdova istraživanja odvela su najdalje u nepriznatu stvarnost života žena. Njegovo otkriće da se seksualno iskorišćavanje u detinjstvu nalazi u osnovi hysterije prevazilazilo je granice društvene verodostojnosti i dovelo do toga da je u profesionalnom pogledu bio potpuno izopšten. Objavljivanje *Etiologije hysterije* koja je, po njegovim očekivanjima, trebalo da mu donese slavu, starije kolege i vršnjaci dočekali su ledenim i opštim mukom. Evo šta je on pisao Flisu neposredno posle toga: „Izolovan sam samo koliko vi želite da budem izolovan. Svet se prećutno složio da me napusti i da oko mene stvori prazninu“.³⁶

Frojdovo kasnije odustajanje od proučavanja psihološke traume shvaćeno je kao neka vrsta skandala.³⁷ Njegovo povlačenje bilo je nipodaštavano kao čin ličnog kukavičluka.³⁸ Pa ipak, upuštanje u ovu vrstu napada ad hominem liči na čudan ostatak Frojdovog sopstvenog doba u kojem su se napreci u znanju shvatali kao prometejska dela pojedinačnih genijalnih muškaraca. Bez obzira na to koliko njegovi argumenti bili uverljivi i koliko valjana bila njegova zapažanja, Frojdova otkrića nisu mogla biti prihvaćena u odsustvu političke i društvene klime koja bi podržavala istraživanje hysterije, bilo kuda ono moglo odvesti. Takva klima nikada nije postojala u Beču, a u Francuskoj je ubrzano nestajala. Frojdov suparnik Žane, koji nikada nije odustao od svoje traumatske teorije hysterije i koji nikada nije napustio svoje hysterične pacijentkinje, doživeo je da vidi kako su njegovi radovi zaboravljeni i njegove ideje zanemarene.

³⁵ Bonaparte et al., eds. *Origins of Psychoanalysis*, 134.

³⁶ Freud, Letter to Wilhelm Fliess of 4. maj 1896, navedeno u Masson, *Assault on Truth*, 10.

³⁷ Masson, *Assault on Truth*; J. Malcolm *In the Freud Archives* (New York; Knopf, 1984). U vreme pisanja ovog rada spor između Masona i Makolma još traje.

³⁸ Masson, *Assault on Truth*.

Tokom vremena Frojdovo odbacivanje traumatske teorije hysterije poprimilo je čudan dogmatski kvalitet. Čovek koji je odveo istraživanje najdalje i koji je najbolje shvatio njegove implikacije, kasnije u svom životu povukao se u najrigidnije poricanje. U tom procesu, on se odrekao svojih pacijentkinja. Iako je nastavio da se usredsređuje na seksualni život svojih pacijentkinja, on više nije priznavao eksploatišuću prirodu stvarnog iskustva žena. Sa tvrdoglavom istrajnošću koja ga je navela da sve više preinačuje svoju teoriju, on je insistirao na tome da žene zamišljaju i čeznu za seksualnim zlostavljanjem na koje se žale.

Možda je dalekosežni karakter Frojdovog odricanja razumljiv s obzirom na ekstremnost osporavanja s kojim se suočavao. Da se čvrsto držao svoje teorije značilo bi da priznaje rasprostranjenost seksualnog ugnjetavanja žena i dece. Jedini potencijalni izvor intelektualne provere valjanosti njegovog staništa i njegove podrške bio je nastajući feministički pokret, koji je dovodio u pitanje Frojdove omiljene patrijarhalne vrednosti. Za čoveka Frojdovih političkih uverenja i profesionalnih ambicija bilo je nezamislivo da stupi u savez s njim. Protestujući isuviše mnogo, on se odmah distancirao od proučavanja psihološke traume i od žena. Nastavio je da razvija svoju teoriju razvoja ljudi u kojoj su inferiornost i lažljivost žena bile osnovne tačke doktrine.³⁹ U antifeminističkoj političkoj klimi, ova teorija je uspevala i cvetala.

Brojerova pacijentkinja Ana O., jedina je od starijih istraživača koja je dovela istraživanje hysterije do njegovog logičkog kraja. Pošto ju je Brojer napustio, bolovala je nekoliko godina. A onda se oporavila. Nema pacijentkinja koja je izmislila „lečenje govorom“ prevela je, pod pseudonimom Pol Berthold, na nemački jezik klasičnu raspravu Meri Volstaunkrof *Odbrana*

³⁹ Feministička kritika Frojdove psihologije žena je obimna. Kao dva klasična primera videti K. Horney, "The Flight From Womanhood: The Masculinity Complex in Women as Viewed by Men and by Women", *International Journal of Psycho-Analysis* 7 (1926): 324-339, and K. Millett, *Sexual Politics* (New York: Doubleday, 1969).

ženskih prava i napisala raspravu *Prava žena*. Pod svojim imenom Berta Papenhajm postala je istaknuta feministička socijalna radnica, intelektualka i organizatorica. Tokom svoje duge i plodonosne karijere upravljala je sirotištima za devojčice, osnovala feminističku organizaciju za jevrejske žene i putovala širom Evrope i Srednjeg istoka boreći se protiv seksualnog iskorišćavanja žena i dece. Njena posvećenost, energija i predanost bili su čudesni. Prema rečima jedne njene kolegice „Vulkan je živeo u toj ženi. ... Svoju borbu protiv zlostavljanja žena i dece osećala je skoro kao fizički bol.“⁴⁰ Povodom njene smrti, filozof Martin Buber, rekao je: „Ja joj se nisam samo divio, ja sam je voleo, i voleću je sve do svoje smrti. Ima ljudi od duha, ima ljudi od strasti, ali i jednih i drugih ima manje nego što mislimo. Ali najređi je strastan duh. Berta Papenhajm je bila žena upravo takvog duha. Čuvajte uspomenu na nju. Budite svedoci da još uvek postoji.“⁴¹ U svom testamentu izrazila je želju da oni koji posete njen grob stave na njega kamenčić „kao tiho obećanje ... da će služiti misiji ženskih dužnosti i ženske radosti ... nepokolebljivo i hrabro“.⁴²

Ratne traumatske neuroze

Strahote Prvog svetskog rata naterale su javnost da još jednom postane svesna stvarnosti psihološke traume. U ovom dugogodišnjem ratu stradanja tokom četiri godine poginulo je preko osam miliona ljudi. Kada je krvoproliće bilo završeno, četiri evropska carstva bila su razrušena i mnoga od cenjenih verovanja na kojima je počivala zapadna civilizacija bila su poljuljana.

⁴⁰ Navedeno u M. Kaplan, „Anna O and Bertha Pappenheim: An Historical Perspective“, u Rosenbaum and Muroff, *Anna O*, 107.

⁴¹ Navedeno u M. Rosenbaum, „Anna O (Bertha Pappenheim): Her History“, u Rosenbaum and Muroff, *Anna O*, 22.

⁴² Navedeno u Kaplan, „Anna O and Bertha Pappenheim“, 114.

Jedna od mnogih nesreća ratnog pustošenja bio je gubitak iluzije o muškoj časti i slavi u boju. U uslovima stalne izloženosti užasima rovovskog ratovanja muškarci su, u zapanjujuće velikom broju, počeli da doživljavaju nervne slomove. Stešnjeni i bespomoćni, izloženi stalnoj pretnji od uništenja i prisiljeni da budu svedoci sakaćenja i smrti svojih drugova, bez nade za izbavljenjem, mnogi vojnici su počeli da se ponašaju kao histerične žene. Nekontrolisano su vrištali i jecali. Ukočili bi se i bili sledeni i nepomični. Nemi i oduzeti. Broj psihijatrijskih ozleda bio je toliki da su bolnice morale hitno da budu rekvirirane kako bi oni bili smešteni. Prema jednoj proceni, 40 posto britanskih ratnih gubitaka bili su duševni slomovi. Vojne vlasti pokušale su da zataškaju izveštaje o psihijatrijskim gubicima zbog njihovog demorališućeg uticaja na javnost.⁴³

U početku, simptomi duševnog sloma pripisivani su fizičkim uzrocima. Britanski psiholog Čarls Majers, koji je ispitivao neke od prvih slučajeva, pripisao je njihove simptome posledicama potresa izazvanih eksplozijama granata i proistekli nervni poremećaj nazvao „šok izazvan eksplozijom granata“.⁴⁴ Ime je ostalo iako je ubrzo postalo jasno da se sindrom mogao naći i kod vojnika koji nisu bili izloženi bilo kakvoj fizičkoj traumi.

Vojni psihijatri su postepeno bili primorani da priznaju kako su simptomi šoka izazvanog eksplozijom granata posledica psihološke traume. Emocionalni stres zbog dugotrajne izloženosti nasilnoj smrti bio je dovoljan da proizvede neurotičan sindrom koji je ličio na histeriju kod muškaraca.

Kada se postojanje ratne neuroze nije više moglo poricati, prepirke lekara, kao i ranije rasprave o histeriji, usredsredile su se na moralni karakter pacijenata. Prema shvatanju tradicionalista, normalan vojnik bi trebalo da se diči što se bori i da ne

⁴³ Showalter, *The Female Malady*, 168–170.

⁴⁴ C. S. Myers, *Shell Shock in France* (Cambridge: Cambridge University Press, 1940).

pokazuje znake emocija. I svakako ne bi trebalo da podlegne užasu. Vojnik kod koga se razvila neuroza kao posledica traume, u najboljem slučaju bio je konstitucionalno manje vredan, a u najgorem – simulant i kukavica. U tom periodu pisci iz oblasti medicine opisivali su te pacijente kao „moralne invalide“.⁴⁵ Neki od vojnih autoriteta smatrali su da ti ljudi uopšte ne zaslužuju da budu pacijenti, već da bi ih pre trebalo izvesti pred vojni sud, ili ih ražalovati, nego da im se omogući medicinsko lečenje.

Najistaknutiji zagovornik tradicionalističkog gledišta bio je britanski psiholog Luis Jiland. U svojoj raspravi *Ratni histerični poremećaji* iz 1918. zalagao se za strategiju lečenja koja se zasnivala na posramljivanju, pretnjama i kažnjavanju. Histerični simptomi kao što su zanemlost, gubitak čulne osetljivost i motorna paraliza, lečeni su elektrošokovima. Pacijenti su žestoko prekovani zbog svoje lenjosti i kukavičluka. Onima koji su ispoljavali „odvratan neprijateljski negativizam“ pretili su vojnim sudom. U jednom slučaju, Jiland izveštava o lečenju nemog pacijenta tako što ga je kaišem vezao za stolicu i primenjivao elektrošokove na njegovo grlo. Tretman je trajao satima bez odmora, sve dok pacijent nije konačno progovorio. Tokom elektrošokova, Jiland je bodrio pacijenta: „Zapamti, moraš da se ponašaš kao junak kakav očekujem da budeš. ... Muškarac koji je prošao kroz toliko bitaka, trebalo bi da se kontroliše bolje“.⁴⁶

Napredni autoriteti u oblasti medicine tvrdili su, nasuprot tome, da je ratna neuroza bona fide psihijatrijsko stanje kod vojnika uzvišenog moralnog karaktera. Oni su se zalagali za humani tretman zasnovan na psihoanalizi. Pobornik ovog liberalnijeg shvatanja bio je V. H. R. Rivers, lekar širokog uma koji je bio profesor neurofiziologije, psihologije i antropologije.

⁴⁵ Leri, *Shell Shock: Commotional and Emotional Aspects* (London: University of London Press, 1919), 118.

⁴⁶ Navedeno u Showalter, *The Female Malady*, 177.

Njegov najpoznatiji pacijent bio je Sigfrid Sasun koji se istakao svojom izuzetnom hrabrošću tokom borbi i svojom poezijom. Postao je opštepoznat kada se, još dok je bio u uniformi, javno pridružio mirovnom pokretu i optužio rat. Tekst njegove *Vojnikove deklaracije*, napisane 1917. čita se kao savremeni manifest protiv rata:

Dajem ovaj iskaz kao čin svojevoljne neposlušnosti prema vojnim vlastima zato što verujem da rat namerno produžavaju oni koji imaju moć da ga okončaju.

Ja sam vojnik, uveren da istupam u ime vojnika. Verujem da je ovaj rat, u koji sam krenuo kao odbrambeni i oslobodilački, sada postao rat agresije i osvajanja. ... Video sam i podnosio patnje trupa i više ne mogu da učestvujem u produžavanju ovih patnji zbog ciljeva za koje verujem da su zli i nepravedni.⁴⁷

Bojeći se da bi Sasun mogao da bude izveden pred vojni sud, pesnik Robert Grejvs, sredio je da on bude hospitalizovan i upućen na lečenje kod Rivsa. Njegova antiratna izjava mogla se onda pripisati psihološkom slomu. Iako Sasun nije imao potpuni emocionalni slom, imao je ono što je Grejvs opisao kao „loše stanje nerava“.⁴⁸ Bio je nemiran, razdražljiv i mučile su ga noćne more. Njegovo impulsivno i lakomisleno izlaganje opasnostima donelo mu je nadimak „Ludi Džek“. Danas bi mu, na osnovu ovih simptoma, nesumnjivo bila postavljena dijagnoza posttraumatskog stresnog poremećaja.

Lečenjem Sasuna Rivers, je imao nameru da pokaže superiornost humanog, prosvetiteljskog lečenja nad punitivnim, tradicionalističkim pristupom. Cilj lečenja, kao i u celoj vojnoj medicini, bio je da se pacijent vrati u borbu. Rivers nije dobio u pitanje ovaj cilj. Međutim, zalagao se za delotvornost jednog oblika lečenja govorom. Umesto da posramljuje Sasuna,

⁴⁷ P. Fussell, ed., *Siegfried Sassoon's Long Journey: Selections from the Sherston Memoirs* (New York: Oxford University Press, 1983), xiv.

⁴⁸ R. Graves, *Goodbye to All That* [1929] (New York: Doubleday, 1957), 263.

on se prema njemu ophodio s dostojanstvom i poštovanjem. Umesto da bude ućutkivan, bio je ohrabrivan da piše i slobodno govori o užasima rata. Sasun je uzvratilo sa zahvalnošću: „Odmah je učinio da se osećam bezbednim i činilo se da zna sve o meni Mnogo bih dao za nekoliko gramofonskih zapisa mojih razgovora sa Riversom. Jedino su važne moje uspomene na tog velikog i dobrog čoveka koji mi je pružio prijateljstvo i koji me je vodio.“⁴⁹

Riversova psihoterapija ovog njegovog čuvenog pacijenta ocenjena je kao uspešna. Sasun se javno odrekao svojih pacifističkih izjava i vratio u borbu, iako se njegova politička uverenja nisu promenila. Jednostavno, da se vrati u borbu, navela ga je privrženost drugovima koji su se još borili, njegovo osećanje krivice što je pošteđen njihovih patnji i njegovo očajanje zbog neuspešnosti njegovog usamljenog protesta. Rivers, sledeći cilj humanog lečenja, ustanovio je dva načela koja su naredne godine prihvatili američki vojni psihijatri. On je pokazao, prvo, da nesumnjivo hrabri ljudi mogu da podlegnu užasnom strahu i drugo, da je najuspešnija motivacija da se savlada strah nešto snažnije od patriotizma, apstraktnih načela i mržnje prema neprijatelju. To je ljubav vojnika prema vojniku.

Sasun je preživeo rat ali je, poput drugih preživelih sa ratnom neurozom, bio osuđen da ga ponovo proživljava tokom preostalog života. Posvetio se pisanju i prerađivanju svojih ratnih sećanja, čuvanju uspomena na poginule i širenju pacifizma. Iako se dovoljno oporavio od svog „lošeg stanja nerava“ i mogao da vodi plodan život, proganjale su ga uspomene na one koji nisu imali toliko sreće:

Šok izazvan eksplozijom granata. Koliko je mnogo kratkih bombardovanja imalo svoje dugotrajne odložene posledice u umu preživelih, od kojih su mnogi gledali svoje saborce i smejali se, dok je pakao davao sve od sebe da ih uništi. Nije tada kucnuo

⁴⁹ Fussell, *Sassoon's Long Journey*, 134, 136.

njihov zao čas; već sada kada se u znoju guše tokom noćnih mora, kada su im udovi paralizovani, kada mucaju u poremećenom govoru. Najgore od svega bilo je to što je kod najboljeg tipa muškaraca dolazilo do dezintegracije onih kvaliteta zahvaljujući kojima su bili toliko smeli i nesebični i podnosili teškoće – to je bila neizreciva tragedija šoka izazvanog eksplozijama granata. Ti vojnici su podnosili patnje u ime civilizacije i na civilizaciji je da dokaže da njihova patnja nije bila prljava podvala.⁵⁰

Tokom nekoliko poratnih godina zanimanje lekara za predmet psihološke traume još jednom se ugasilo. Iako su zabačena odeljenja bolnica za veterane bila prepuna ljudi sa dugotrajnim psihijatrijskim smetnjama, njihovo prisustvo je budilo nelagodnost civilizovanog društva željnog zaborava.

Godine 1922. mladi američki psihijatar Ejbram Kardiner, vratio se u Njujork s dugog hodočašća u Beču, gde ga je analizirao Frojd. Pokretao ga je san da napravi veliko otkriće. „Šta je mogao biti veći izazov“, mislio je on, „nego biti Kolumbo u relativno novoj nauci duše“.⁵¹ Kardiner je osnovao privatnu psihoanalitičku praksu, u doba kada je u Njujorku bilo otprilike deset psihoanalitičara. On je takođe radio u psihijatrijskoj klinici Biroa za veterane, gde je video mnoštvo ljudi s ratnim neurozama. Ozbiljnost njihovih poremećaja i njegova nesposobnost da ih izleči, uznemiravali su ga. Naročito se sećao jednog pacijenta koga je lečio godinu dana bez značajnijeg uspeha. Kasnije, kada mu se pacijent zahvaljivao, Kardiner je negodovao: „Ali ja nikada ništa nisam učinio za vas. Ja svakako nisam izlečio vaše simptome.“ „Ali, doktore“, odgovorio je pacijent, „Vi ste doista pokušali. Ja sam se godinama povlačio po ustanovama za vojne invalide i znam da tamo nisu ništa ni pokušali. Oni stvarno nisu marili. Ali vi ste marili.“⁵²

⁵⁰ *Isto*, str. 141.

⁵¹ Kardiner, *My Analysis with Freud* (New York: Norton, 1977), 52.

⁵² *Isto*, str. 110–111

Kardiner je kasnije priznao da je „neprestana noćna mora“ sopstvenog ranog detinjstva – siromaštvo, glad, zanemarivanje, nasilje u porodici i na kraju, smrt majke – uticala na pravac njegovog intelektualnog stremjenja i da mu je omogućila da se poistoveti s traumatizovanim vojnicima.⁵³ On se dugo trudio da razvije teoriju ratne traume u intelektualnom okviru psihoanalize, ali je kasnije napustio taj zadatak kao nemoguć i nastavio uglednu karijeru, prvo – kao psihoanalitičar, a potom – kao njegov prethodnik Rivers, kao antropolog. Godine 1939. u saradnji sa antropologom Karlom di Bua, napisao je znamenit antropološki tekst *Pojedinac i njegovo društvo*.

I tek onda, pošto je napisao ovu knjigu, mogao je da se vrati temi ratne neuroze, imajući ovog puta u antropologiji pojamni okvir koji je priznavao uticaj društvene stvarnosti, što mu je omogućilo da razume psihološku traumu. Godine 1941. Kardiner je objavio obimnu kliničku i teorijsku studiju *Traumatske ratne neuroze* u kojoj je negodovao zbog epizodične amnezije koja je stalno iznova i iznova prekidalala proučavanje ove oblasti:

Prošlih dvadeset pet godina predmet neurotskih poremećaja izazvanih ratom bio je u velikoj meri izložen nestalnosti interesovanja javnosti i ćudljivostima psihijatara. Javnost nije sačuvala svoje interesovanje, koje je bilo veoma veliko posle Prvog svetskog rata, a nije ni psihijatrija. Stoga ova stanja nisu bila predmet stalnog proučavanja ... već periodičnih napora koji se ne mogu opisati kao veoma marljivi. To je delimično posledica opadanja statusa veterana posle rata. ... Iako ovo nije sasvim tačno za celokupnu psihijatriju, žalosna je činjenica da svaki istraživač koji se lati proučavanja ovih stanja, smatra svojom svetom dužnošću da počne od nule i radi na problemu kao da pre njega niko nikada nije ništa učinio.⁵⁴

⁵³ Isto, str. 27, 101.

⁵⁴ A. Kardiner, and H. Spiegel, *War, Stress, and Neurotic Illness* (rev. ed. *The Traumatic Neuroses of War*) (New York: Hoeber, 1947), 1.

Kardiner nastavlja da razvija kliničke obrise traumatskog sindroma onako kako se on danas shvata. Njegova formulacija veoma liči na Žaneovu formulaciju histerije iz kasnog 19. veka. Zapravo, Kardiner priznaje da ratna neuroza predstavlja oblik histerije, ali shvata da je termin opet postao toliko omalovažavajući da sama njegova upotreba ruši ugled pacijenta. „Kada se reč 'histeričan' ... koristi, ona u društvu znači da je osoba nasilni pojedinac koji pokušava da izvuče nešto za sebe. Žrtva takve neuroze nema simpatije suda, nema simpatije lekara, koji često smatraju ... da 'histeričan' znači da pojedinac pati od postojanog oblika poročnosti, perverznosti i slabosti volje.“⁵⁵

Početakom II svetskog rata ponovo je oživelo zanimanje lekara za ratne neuroze. Nadajući se da će naći brz i uspešan tretman, vojni psihijatri su pokušali da uklone ljagu sa stresne reakcije na bitke u ratu. Po prvi put su priznali da *svaki* muškarac može da se slomi pod vatrom i da psihijatrijski gubici u ljudstvu *moгу da se predvide direktno srazmerno surovosti bitke u kojoj je pojedinac učestvovao*. I doista, uloženi su znatan trud da se odredi tačan nivo izloženosti opasnostima u bitkama, koji garantovano izaziva psihološki slom. Godinu dana posle završetka rata, dva američka psihijatra, J. V. Apel i G. V. Bib zaključili su da je 200–240 dana u borbi dovoljno da slome čak i najjačeg vojnika: „Ne postoji tako nešto kao navikavanje na bitku.... Svaki trenutak u borbi nameće toliko velik pritisak da će se ljudi slomiti direktno, zavisno od težine i trajanja njihove izloženosti opasnostima u bitkama. Prema tome, psihijatrijski gubici su isto toliko neminovni kao što su rane od pušanih metaka ili rane od šrapnela.“⁵⁶

Američki psihijatri su usredsredili svu svoju energiju na otkrivanje onih činilaca koji bi mogli da zaštite vojnike od akutnog

⁵⁵ Isto, str. 406.

⁵⁶ J. W. Appel, and G. W. Beebe, "Preventive Psychiatry. An Epidemiological Approach", *Journal of the American Medical Association* 131 (1946), 1468–1471, navod na str. 1470.

sloma, odnosno, da ubrzaju njihov oporavak. I ovog puta otkrili su ono što je Rivers pokazao prilikom lečenja Sasuna: moć emocionalne povezanosti vojnika. U saradnji sa Herbertom Spigelom, psihijatrom koji se upravo vratio sa fronta gde je lečio vojnike, Kardiner je 1947. revidirao svoj klasični tekst. Kardiner i Spigel su tvrdili da je najbolja zaštita od užasnog straha stepen povezanosti vojnika, njihove neposredne borbene jedinice i njihovog starešine. Do sličnih nalaza došli su i psihijatri Roj Grinker i Džon Spigel koji su uočili da situacija neprekidnog straha navodi vojnike da razviju krajnju emocionalnu zavisnost od grupe svojih saboraca. Zapazili su da je najmoćnija zaštita od psihološkog sloma bio duh i vođstvo male borbene jedinice.⁵⁷

Cilj strategija lečenja razvijenih tokom II svetskog rata bio je da na najmanju meru svedu patnje vojnika zbog odvajanja od njihovih drugova. Smatralo se da su bolje kratke intervencije što je moguće bliže borbenoj liniji da bi se vojnik što brže vratio u svoju jedinicu.⁵⁸ U svom traganju za brzim i uspešnim metodom lečenja, vojni psiholozi su i ovog puta otkrili u psihološkoj traumi posredničku ulogu izmenjenih stanja svesti. Pronašli su da se veštački izazvana izmenjena stanja svesti mogu koristiti da bi se pristupilo uspomenu na traumatske događaje. Kardiner i Spigel su koristili hipnozu da bi izazvali izmenjena stanja svesti, dok su Grinker i Spigel koristili natrijum amital (barbiturat koji se koristi za kratkoročno lečenje nesаницe i kao sedativ za smanjenje anksioznosti. – *Prim. prev.*), tehniku koju su zvali „narkosinteza“. Kao i u ranijim radovima o histeriji, žiža „lečenja govorom“ ratnih neuroza bila je na oporavku i katarzičkom proživljavanju traumatskih uspomena, sa svim pratećim emocijama užasa, besa i tuge.

Psihijatri koji su prvi uveli ove tehnike, shvatili su da oslobađanje od bremena traumatskih uspomena nije samo po sebi

⁵⁷ R. R. Grinker, and J. Spiegel, *Men Under Stress* (Philadelphia: Blakeston, 1945).

⁵⁸ Grinker and Spiegel, *Men Under Stress*; Kardiner and Spiegel, *War, Stress*.

dovoljno da bi se postiglo trajno izlečenje. Kardiner i Spigel su upozoravali – iako hipnoza može da pospeši obnavljanje traumatskih uspomena, da je katarzički doživljaj sam po sebi beskoristan. Hipnoza nije imala uspeha, objašnjavali su oni, gde „nije bilo dovoljno kasnijeg prorađivanja“.⁵⁹ Grinker i Spigel su slično zapazili da lečenje nema uspeha ako uspomene obnovljene i ispražnjene pod uticajem natrijum amitala nisu integrisane u svest. Posledice izloženosti opasnostima u borbama, tvrdili su oni, „nisu kao pisanje po tabli koje može biti izbrisano, ostavljajući tablu onakvom kakva je bila ranije. Izloženost opasnostima u borbama ostavlja trajan utisak na dušu muškaraca menjajući ih radikalno kao i svako drugo presudno iskustvo koje su doživeli.“⁶⁰

Međutim, ova mudra upozorenja uglavnom su previdana. U to novo vreme, brzo lečenje psihijatrijskih slučajeva uglavnom je smatrano veoma uspešnim. Prema jednom izveštaju 80 posto američkih boraca koji su u II svetskom ratu podlegli akutnom stresu, vraćeni su na istu vrstu dužnosti obično za dve nedelje. Trideset procenata vraćeno je u borbene jedinice.⁶¹ Sudbini tih ljudi, kada su vraćeni na aktivnu dužnost, a pogotovo kada su se vratili kućama posle rata, posvećivano je malo pažnje. Smatralo se da su se oporavili, sve dok su mogli da funkcionišu na minimalnom nivou. Kada se rat završio, ponovo je počeo poznati proces amnezije. Šira javnost i medicina su se malo zanimali za psihološko stanje vojnika povratnika. Trajne posledice ratne traume još jednom su bile zaboravljene.

Sistematska, opsežna istraživanja dugoročnih posledica izloženosti opasnostima u borbama nisu preduzimana sve do završetka Vijetnamskog rata. Ovog puta, motivacija za proučavanja nije došla od vojnih i lekarskih vlasti već od organizovanih nastojanja vojnika ogorčenih i ozlojeđenih ratom.

⁵⁹ Kardiner and Spiegel, *War, Stress*, 365.

⁶⁰ Grinker and Spiegel, *Men Under Stress*, 371.

⁶¹ J. Ellis, *The Sharp End of War; The Fighting Man in World War II* (London: David and Charles, 1980).

Godine 1970. dok je Vijetnamski rat bio na vrhuncu, dva psihijatra Robert Džej Lifton i Čaim Šatan, sreli su se s predstavnicima nove organizacije – Vijetnamski veterani protiv rata. Praktično nikada do tada se nije desilo da se veterani organizuju protiv rata u kome su učestvovali. Ova mala grupa vojnika, od kojih su mnogi odlikovani zbog junaštva, vratili su svoje ordenje i javno svedočili o svojim ratnim zločinima. Njihovo prisustvo doprinelo je verodostojnosti narastajućeg antiratnog pokreta. „Oni su doveli u sumnju“, pisao je Lifton, „svačiju verziju socijalizovanog rata i ratnog sistema i razotkrili licemerne tvrdnje svoje zemlje o pravednom ratu.“⁶²

Veterani, protivnici rata organizovali su se u takozvanim „rep grupama“ (neformalne grupe koje je često nadgledao obučeni vođa, a koje su se okupljale da bi raspravljale o zajedničkim problemima koji su sve tištal. – *Prim. prev.*) Na tim intimnim sastancima sa svojim saborcima, veterani iz Vijetnamskog rata su prepričavali i ponovo preživljavali traumatične ratne doživljaje. Pozvali su naklonjene psihijatere da im pruže profesionalnu pomoć. Šatan je kasnije objasnio zašto su muškarci tražili pomoć izvan tradicionalnog psihijatrijskog okruženja:

„Mnogi od njih su ‘emocionalno болоvali’, kako su govorili. Ali nisu želeli da traže pomoć u ustanovama za vojne invalide. Bila im je potrebna pomoć koja bi im se pružala na njihovom terenu, gde bi oni imali glavnu reč.“⁶³

Svrha rep grupa bila je dvojaka: da pruže podršku pojednim veteranima koji su patili od psihološke traume i da probude svest javnosti o posledicama rata. Svedočanstva koja su dolazila iz ovih grupa usmerila su pažnju javnosti na trajne psihološke ozlede izazvane bitkama u ratu. Ovi veterani su odbijali da budu zabo-

⁶² R. J. Lifton, *Home from the War Vietnam Veterans: Neither Victims nor Executioners* (New York: Simon & Schuster, 1973), 31.

⁶³ “Interview with Chaim Shatan”, *McGill News*, Montreal, Quebec, februar 1983.

raavljeni. Insistirali su na opravdanosti i dostojanstvu svojih teoba. Prema rečima Majkla Normana, mornaričkog veterana:

Porodica i prijatelji su se pitali zašto smo tako gnevni. Zbog čega plaćete? – pitali bi nas. Zašto ste tako zlovoljni i nezadovoljni? Naši očevi i naši dedovi su išli u rat i vršili svoju dužnost, vraćali se kući i nastavljali dalje. Šta je učinilo našu generaciju toliko različitom? Kako se ispostavilo – ništa. Uopšte nema razlike. Kada su stari vojnici iz „dobrih“ ratova izvučeni iza vela mitova i sentimentata i izvedeni na svetlost, činilo se da i oni takođe ključaju od gneva i otuđenosti. ... Dabogme, bili smo gnevni. Naš gnev je bio star, atavistički. Bili smo gnevni kao što su bili gnevni svi civilizovani muškarci koji su ikada bili poslati da ubijaju u ime moralnosti.⁶⁴

Sredinom 70-ih godina prošlog veka organizovano je na stotine neformalnih rep grupa. Pred kraj decenije, kao posledica političkog pritiska organizacija veterana, zakonom je odobren psihološki program lečenja pod nazivom Operacija Milosrđe u okviru Ministarstva za veterane. Organizovano je više stotina takvih centara u kojima su radili veterani i koji su počivali na samopomoći, tj. modelu samopomoći i savetovanja sa saborcima. Postojano organizovanje veterana podstaklo je takođe sistematska psihijatrijska istraživanja. U godinama nakon Vijetnamskog rata, Ministarstvo za veterane je naručilo opsežna proučavanja uticaja ratnih doživljaja na živote veterana koji su se vratili iz rata. U petotomnom proučavanju nasleđa Vijetnamskog rata opisan je sindrom posttraumatskog stresnog poremećaja i nesumnjivo je dokazana njegova neposredna povezanost sa izloženošću opasnostima tokom bitaka.⁶⁵

⁶⁴ M. Norman, *These Good Men; Friendships Forged From War* (New York: Crown, 1989), 139, 141.

⁶⁵ Egendorf et al., *Legacies of Vietnam*, vols. 1-5 (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1981).

Moralna legitimnost antiratnog programa, nacionalni doživljaj poraza i diskreditovanost rata omogućili su da se psihološka trauma prizna kao trajno i neizbežno nasleđe rata. Godine 1980. karakterističan sindrom psihološke traume po prvi put je postao stvarna „dijagnoza“. Iste godine, Američka psihijatrijska asocijacija uključila je u svoj zvanični priručnik duševnih poremećaja novu kategoriju nazvanu „posttraumatski stresni poremećaj“.⁶⁶ Klinička svojstva ovog poremećaja u skladu su sa traumatskom neurozom koju je Kardiner ukratko opisao pre četrdeset godina. Tako je sindrom psihološke traume, povremeno zaboravljan i povremeno ponovo otkrivan tokom prošlog veka, konačno formalno priznat u okviru dijagnostičkog kanona.

Ratna neuroza seksualnog rata

Proučavanja histerije s kraja 19. veka podbacila su na pitanju seksualne traume. U vreme ovih istraživanja nije postojala svest o tome da je nasilje uobičajeni deo seksualnog i porodičnog života žena. Frojd je za trenutak sagledao istinu i ustuknuo u užasu. U najvećem delu 20. veka, proučavanje ratnih veterana dovelo je do razvoja opusa znanja o traumatskim poremećajima. Ali tek je s pokretom za oslobađanje žena iz 1970. priznato da najčešći poremećaji posle traume nisu poremećaji muškaraca koji su nastali u ratu, već poremećaji žena u civilizovanom životu.

Stvarni uslovi života žena bili su skriveni u oblasti ličnog privatnog života. Privatnost kao omiljena vrednost podigla je moćnu prepreku saznanju o uslovima u kojima žive žene i stvarnost njihovog života učinila praktično nevidljivom. Govoriti o iskustvima u seksualnom i porodičnom životu značilo je izazi-

⁶⁶ American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, 3rd ed. (DSM-III) (Washington, D.C: American Psychiatric Association, 1980).

vati javno poniženje, ismevanje i nevericu. Žene su bile učutkane strahom i stidom, a njihovo ćutanje dozvolilo je svaki oblik seksualnog i porodičnog iskorišćavanja.

Žene nisu imale ime za tiraniju privatnog života. Bilo je teško priznati da dobro utemeljena demokratija u javnom životu može postojati zajedno sa stanjima primitivne autokratije ili sa razvijenom diktaturom u kući. Stoga nije slučajno da je u prvom manifestu vaskrslog američkog feminističkog pokreta Beti Fridan nazvala žensko pitanje „problemom bez imena“.⁶⁷ Takođe nije slučajno da je početni metod pokreta nazvan „buđenje svesti“.⁶⁸

Buđenje svesti se odvijalo u grupama koje su imale mnoga svojstva rep grupa veterana i psihoterapeutskih grupa; imale su istu prisnost, istu poverljivost i isti imperativ govorenja istine. Stvaranje povlašćenog prostora omogućilo je ženama da savladaju prepreke koje su postavljali poricanje, tajnost i stid, a koje su ih sprečavale da imenuju učinjene im nepravde. U zaštićenoj sredini sobe za savetovanje, neke žene su se usudile da govore o silovanju, ali ljudi od nauke im nisu verovali. U zaštićenoj sredini buđenja svesti, neke žene su govorile o silovanju, a druge žene su im verovala. Pesma iz tog doba prenosi radost koju su žene osećale zato što govore glasno i što ih čuju:

*Danas
u mom malom prirodnom telu,
sedim i učim
moje žensko telo
poput tvog
meta na svakoj ulici
oduzeto mi je*

⁶⁷ Friedan, *The Feminine Mystique* (New York: Dell, 1963).

⁶⁸ K. Amatniek (Sarachild), „Consciousness-Raising“, u *New York Redstockings: Notes from the Second Year, 1968*. O istoriji porekla feminističkog pokreta u ovom periodu videti S. Evans, *Personal Politics* (New York: Vintage, 1980).

*u dvanaestoj godini...
Posmatram ženu koja sme
smem da posmatram ženu
smemo da podižemo svoje glasove.⁶⁹*

Iako su metodi buđenja svesti bili slični psihoterapeutskim metodama, njihov cilj bio je da proizvedu pre promenu društva nego pojedinca. Feminističko razumevanje seksualnog nasilja osnaživalo je žrtve da sruše barijere privatnosti, da podržavaju jedna drugu i da preduzmu zajedničku akciju. Buđenje svesti bilo je takođe empirijski metod istraživanja. Keti Saračajld, jedna od začetnica buđenja svesti, opisala ga je kao izazov preovlađujućoj intelektualnoj ortodoksosti:

„Odluka da ispoljimo svoja sopstvena osećanja i iskustva kao žene i da sve generalizacije i sve što smo pročitale testiramo na osnovu svog sopstvenog iskustva, bila je u stvari naučni metod istraživanja. Mi smo zapravo ponavljale izazov nauke upućen sholasticizmu u 17. veku: 'proučavajte prirodu a ne knjige' i sve teorije stavite na test životne prakse i delanja.“⁷⁰

Proces koji je počeo buđenjem svesti, postepeno je povećao svest javnosti. Prvu javnu tribinu o silovanju organizovale su njujorške radikalne feministkinje 1971. godine. Prvi međunarodni tribunal o zločinima protiv žena održan je u Briselu 1976. Sredinom 70-tih prošlog veka Nacionalna organizacija za žene u SAD započela je reformu zakonskih propisa o silovanju. Tokom sledeće decenije reforma je ozakonjena u svih pedeset država kako bi se nećujne žrtve seksualnih zločina ohrabrile da javno istupe.

⁶⁹ J. Tepperman, "Going Through Changes", u *Sisterhood Is Powerful*, ed. R. Morgan (New York: Random House, 1970), 507-508.

⁷⁰ K. Sarachild, "Consciousness-Raising: A Radical Weapon", u *Feminist Revolution*, ed. K. Sarachild (New York: Random House, 1978), 145, (Orig. ed. *New York Redstockings*, 1975.)

Počev od sredine 70-tih Američki ženski pokret takođe je izazvao eksploziju istraživanja seksualnog zlostavljanja koje je prethodnih godina bilo zanemareno. Godine 1975. kao odgovor na feministički pritisak, u Nacionalnom institutu za duševno zdravlje osnovan je centar za istraživanje silovanja. Po prvi put vrata su bila otvorena za žene kao izvršioce istraživanja a ne kao predmet istraživanja. Za razliku od uobičajenih istraživačkih normi, većina „glavnih istraživača“ koje je finansirao centar, bile su žene. Feministkinje istraživači tesno su saradivale sa svojim ispitanicama. Odbacivale su emocionalnu neuključenost kao meru vrednosti naučnog istraživanja i iskreno su poštovalе svoju emocionalnu povezanost sa ženama koje su ih obaveštavale o svojim iskustvima. Kao i u herojsko doba histerije, izvor saznanja su i ovog puta bili dugi i intimni lični intervjui.

Rezultati ovakvih istraživanja potvrdili su realnost iskustava žena koje je Frojd, jedan vek ranije, odbacio kao fantazije. Pokazalo se da je seksualno napastvovanje žena i dece u našoj kulturi rašireno i endemsko. Najsloženije epidemiološko pregledno istraživanje izvršila je sredinom 80-tih godina Dajana Rasel, sociološkinja i aktivistkinja za ljudska prava. Preko desetsto žena, izabranih tehnikom biranja slučajnog uzorka, bilo je ispitano dubinskim intervjuom o svojim iskustvima nasilja i seksualnog iskorišćavanja u porodicama. Rezultati su bili zastrašujući. Jedna od četiri žene bile su silovane. Jedna od tri žene bila je seksualno zlostavljana u detinjstvu.⁷¹

Feministički pokret, pored toga što je dokazao široku rasprostranjenost seksualnog nasilja, ponudio je novi jezik za razumevanje uticaja seksualnog napastvovanja. Upuštajući se po prvi put u javnu raspravu o silovanju, žene su otkrile kako je neophodno da dokažu ono što je očigledno: da je silovanje

⁷¹ E. H. Russell, *Sexual Exploitation: Rape, Child Sexual Abuse, and Sexual Harassment* (Beverly Hills, CA: Sage, 1984).

zverstvo. Feministkinje su redefinisale silovanje kao zločin nasilja a ne kao seksualni čin.⁷² Ova pojednostavljena formulacija je ponuđena da bi se pobilo shvatanje kako silovanje predstavlja ispunjavanje ženinih najdubljih želja, gledište koje je u to vreme preovladavalo u svim oblicima literature, počev od popularne pornografije do akademskih tekstova.

Feministkinje su takođe redefinisale silovanje kao metod političke kontrole koja pomoću terora prisiljava žene na potčinjavanje. Autorka Suzan Braunmiller, čija rasprava predstavlja prekretnicu u shvatanju o silovanju, uvodi ovaj predmet kao temu za javnu raspravu, skrenula je pažnju na silovanje kao sredstvo održavanja moći muškaraca. „Otkriće muškarca da njegove genitalije mogu da služe kao oružje za izazivanje straha, smatra se jednim od najvažnijih otkrića preistorijskog doba, zajedno sa upotrebom vatre i prvom grubom kamenom sekirrom. Verujem da je silovanje, od preistorijskog vremena do danas, igralo presudnu ulogu. To je manje ili više svestan proces zastrašivanja pomoću koga *svi* muškarci drže *sve* žene u stanju straha.“⁷³

Ženski pokret ne samo da je učinio javnost svesnom silovanja već je takođe pokrenuo novu društvenu reakciju na žrtve. Prvi krizni centar za silovanje otvorio je svoja vrata 1971. godine. Deceniju kasnije, stotine takvih centara je niklo širom Sjedinjenih država. Organizovane izvan okvira medicinskog ili duševno-zdravstvenog sistema, ove organizacije na lokalnom nivou ponudile su praktičnu, pravnu i emocionalnu podršku žrtvama silovanja. Volonteri kriznih centara za silovanje često su pratili žrtve u bolnicu, policijsku stanicu i na sud, i zalagali se za to da one dobiju dostojnu brigu punu poštovanja koja je tako očigledno nedostajala. Iako su njihovi naponi često dočekivani neprijateljski i s protivljenjem, oni su takođe povre-

⁷² S. Brownmiller, *Against Our Will: Men, Women, and Rape* (New York: Simon & Schuster, 1975).

⁷³ Isto, str. 14-15.

meno bili izvor inspiracije za žene od profesije koje su radile u tim institucijama.

Godine 1972. En Berdžes, psihijatrijska bolničarka i Linda Holmstrom, sociološkinja, počele su da proučavaju psihološke posledice silovanja. One su u Bostonskoj gradskoj bolnici danonoćno dežurale kako bi mogle da intervenišu i da saveuju sve žrtve silovanja koje bi došle u sobu za hitne slučajeve. Tokom godine one su videle devedeset dve žene i trideset sedmoro dece i uočile sklop psiholoških reakcija koje su nazvale „sindrom traume silovanja“. Zapazile su da žene doživljavaju silovanje kao čin koji im ugrožava život, jer su se obično tokom samog napastvovanja plašile od sakaćenja i smrti. Isticale su da su se žrtve žalile na nesanicu, mučninu, trzanje i noćne more, simptome disocijacije i obamlosti kao na posledice silovanja. Smatrale su da neki od simptoma žrtava liče na simptome koji su prethodno bili opisani kod ratnih veterana.⁷⁴

Silovanje je bilo prvobitna paradigma feminističkog pokreta protiv nasilja prema ženama u oblasti ličnog života. Kako se razumevanje problema produbljivalo, tako su napredovala ispitivanja seksualnog iskorišćavanja i počela da obuhvataju složenije odnose u kojima su se mešali nasilje i intimnost. Prvobitna usredsređenost na ulična silovanja dovela je korak po korak do istraživanja silovanja koja su izvršili poznanici, silovanja na ljubavnim sastancima i silovanja u braku. Prvobitna usredsređenost na silovanje kao oblik nasilja prema ženama dovela je do istraživanja premlaćivanja u porodicama i drugih oblika skrivene prinude. I prvobitna usredsređenost na silovanje odraslih neizbežno je doprinela ponovnom otkriću seksualnog zlostavljanja dece.

Kao i kada je reč o silovanju, prvobitni rad na nasilju i seksualnom zlostavljanju dece u porodicama, potekao je iz femi-

⁷⁴ W. Burgess and L. L. Holmstrom, "Rape Trauma Syndrome", *American Journal of Psychiatry* 131 (1974); 981-986.

nističkog pokreta. Službe za žrtve organizovane su izvan tradicionalnog duševno-zdravstvenog sistema, često uz pomoć žena profesionalki nadahnutih tim pokretom.⁷⁵ Pionirska istraživanja psiholoških posledica mučenja sprovele su žene koje su sebe videle kao aktivne i posvećene učesnice pokreta. Kao i u slučaju silovanja, psihološka ispitivanja nasilja u porodicama ponovo su otkrila sindrom psihološke traume. Psihološkinja, Leonora Voker, opisujući žene koje su pobile u prihvatilište, prvobitno je definisala, kako je to ona nazvala, „sindrom pretučenih žena“.⁷⁶ Moji sopstveni prvi opisi psihologije osoba koje su preživele incest u suštini rekapitulira zapažanja o histeriji iz kasnog 19. veka.⁷⁷

Tek posle 1980. kada su nastojanja ratnih veterana ozakoniла pojam posttraumatskog stresnog poremećaja (PSP), postalo je jasno da je psihološki sindrom, uočen kod žena koje su preživele silovanje, premlaćivanje i incest, u suštini isti kao sindrom viđen kod onih koji su preživeli rat. Implikacije ovog uvida danas isto toliko užasavaju kao što su užasavale pre jednog veka: muškarci su skrivenim nasiljem držali žene u stanju potčinjenosti i silom ga nametali. Postoji rat između polova. Žrtve silovanja, pretučene žene i seksualno zlostavljana deca predstavljaju gubitke u ovom ratu. Histerija je ratna neuroza seksualnog rata.

Pre pedeset godina Virdžinija Vulf je napisala: „Javni i privatni ratovi su neraskidivo povezani ... tiranija i robovanje jednog su tiranija i robovanje drugog.“⁷⁸ Danas je takođe očigledno da su traume jednog, traume drugog. Priznanje zajedničkih svojstava nesreće može ponekad da omogućiti

⁷⁵ O istoriji pokreta tučenih žena videti S. Schechter, *Women and Male Violence: The Visions and Struggles of the Battered Women's Movement* (Boston: South End Press, 1982).

⁷⁶ L. Walker, *The Battered Woman* (New York: Harper & Row, 1979).

⁷⁷ J. L. Herman and L. Hirschman, "Father-Daughter Incest", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 2 (1977): 735-756.

⁷⁸ V. Woolf, *Three Guineas* [1938] (New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1966), 147.

prevazilaženje ogromnog ponora koji razdvaja javnu oblast rata i politike – svet muškaraca i privatnu oblast porodičnog života – svet žena.

Da li će ovi uvidi još jednom biti izgubljeni? Sada se čini da je proučavanje psihološke traume čvrsto utemeljeno kao legitimna oblast istraživanja. Sa stvaralačkom energijom koja prati povratak potisnutih ideja, polje se dramatično proširilo. Pre dvadeset godina literatura se sastojala od nekoliko plesnivih rasprodatih tomova u zabitim uglovima biblioteka. Sada se svakog meseca objavljuju nove knjige, novi nalazi istraživanja, nove rasprave u javnim medijima.

Ali istorija nas uči da bi ovo znanje takođe moglo da nestane. Bez postojanja političkog pokreta nikada nije bilo moguće unaprediti proučavanje psihološke traume. Sudbina ove oblasti znanja zavisi od sudbine istog političkog pokreta koji ga je nadahnjivao i održavao tokom prošlog veka. U prošlom, 19. veku cilj tog pokreta bio je uspostavljanje svetovne demokratije. Na početku 20. veka njegov cilj bio je ukidanje rata. U kasnom 20. veku njegov cilj bio je oslobađanje žena. Svi ovi ciljevi i dalje važe. Svi su, na kraju krajeva, neraskidivo povezani.

Zbog toga, da bi ispunila zadatak isceljenja svaka žena mora da pronade svoj sopstveni način kako da obnovi svoje osećanje povezanosti sa širom zajednicom. Ne znamo koliko njih uspe u tom zadatku. Ali zasigurno znamo da su se najuspešnije oporavile žene koje su otkrile neki smisao u svom iskustvu koji nadilazi granice lične tragedije. Najčešće, žene nalaze taj smisao pridružujući se drugima u socijalnoj akciji. U svojoj studiji praćenja silovanih žena Berdžesova i Holmstromova su otkrile da su se najbolje oporavile žene koje su aktivno učestvovala u pokretu protiv silovanja. One su postale savetnice, volonterke u kriznim centrima za silovanje, zastupnice žrtava na sudu, lobistkinje za reformu zakona. Jedna žena je putovala u drugu zemlju da bi govorila o silovanju i organizovala krizni centar za silovanje.⁸⁵ Odbijajući da se sakriju ili budu ućutkane, insistirajući na tome da je silovanje javna stvar, i zahtevajući društvenu promenu, preživle podižu svoj živi spomenik. Suzan Estrich, žena koja je preživela silovanje i koja je profesor prava, daje svoje svedočanstvo:

Pišući o silovanju, pišem o svom životu. Mislim da ne znam ni jednu jedinu ženu koja ne živi sa izvesni strahom od silovanja. Priličan broj nas – zapravo, više nego priličan broj – živi sa svojom sopstvenom istorijom. ... Ponekad – recimo u dva sata ujutru kada neko ko tvrdi da je moj student telefonira i preti da će me silovati – mislim da govorim isuviše. Ali uglavnom nije tako loše. Kada su moje studentkinje silovane (a to se dešava), one znaju da mogu da razgovaraju sa mnom. Kada su moje prijateljice silovane, one znaju da sam ja preživela.⁸⁶

⁸⁵ Burgess and Holmstrom, "Adaptive Strategies".

⁸⁶ Estrich, *Real Rape*, 3.

POGLAVLJE 4

Zatočeništvo

Pojedinačan traumatski događaj može da se desi skoro svugde. Nasuprot tome, produžena, ponavljana trauma, događa se samo u zatočeništvu. Kada je žrtva na slobodi i može da pobegne, ona neće biti zlostavljana po drugi put; trauma se ponavlja samo kada je žrtva, zatočena, kada ne može da pobegne i kada je pod kontrolom nasilnika. Takvi uslovi očigledno postoje u zatvorima, koncentracionim logorima, logorima za prinudni rad. Ovakvi uslovi mogu takođe postojati u verskim sektama, u javnim kućama i drugim institucijama seksualnog iskorišćavanja kao i u porodicama.

Uglavnom se priznaje da postoji političko zatočeništvo, dok se kućno zatočeništvo žena i dece često ne primećuje. Čovekov dom je njegov dvorac; retko kad se shvata da taj isti dom može da bude zatvor za žene i decu. U kućnom zatočeništvu, retko kad postoje fizičke prepreke za bekstvo. U većini kuća, čak i u najtiranskijim, ne postoje rešetke na prozorima, nema ograda od bodljikave žice. Žene i deca obično nisu vezani lancima, mada se i to dešava češće nego što bi se moglo pomisliti. Prepreke za bekstvo obično su nevidljive. No bez obzira na to, one su izuzetno moćne. Deca se drže u zatočeništvu zato što su zavisna. Žene se drže u zatočeništvu zbog svoje ekonomske, socijalne, psihološke i zakonske potčinjenosti a i pomoću fizičke sile.

Zatočeništvo koje dovodi žrtvu u produženi dodir s nasilnikom, stvara poseban tip odnosa, odnos prinudne kontrole. To je podjednako tačno bilo da je žrtva jedino silom zatočena,

kao kada je reč o zatvoreniciima ili taocima, ili kombinacijom sile, zastrašivanja i zavođenja, kao u slučaju verskih sekta, pretučenih žena i zlostavljane dece. Psihološke posledice potčinjavanja prinudnoj kontroli mogu da imaju mnogo zajedničkih svojstava, bilo da se to potčinjavanje dešava u javnoj oblasti politike ili privatnoj oblasti seksualnih ili porodičnih odnosa.

U zatočeništvu, nasilnik postaje najmoćnija osoba u životu žrtve i njegovi postupci i uverenja oblikuju žrtvinu psihologiju. Malo se zna o umu nasilnika. Budući da je pun prezira prema onima koji nastoje da ga razumeju, nasilnik ne pristaje dobrovoljno da ga proučavaju; budući da ne misli da s njim nešto nije u redu, on ne traži pomoć – izuzev ako ima problema sa zakonom. Njegova najdoslednija crta, kako prema svedočenjima žrtava tako i prema zapažanjima psihologa, jeste njegova prividna normalnost. Njega je nemoguće definisati ili shvatiti uobičajenim pojmovima iz psihopatologije.¹

Ova ideja duboko uznemirava većinu ljudi. Bilo bi mnogo utešnije kada bi nasilnik bio lako prepoznatljiv, očigledno nestrano ili poremećen. Ali on to nije. Stručnjak za pravo, Hana Arent, izazvala je skandal kada je izjavila da su Adolfa Ajhmana, čoveka koji je izvršio neshvatljive zločine prema čovečnosti, pola tuceta psihijatarata zvanično proglasila normalnim: „Nevolja sa Ajhmanom bila je upravo u tome što je toliko mnogo sličnih njemu, a da mnogi od njih nisu bili ni izopačeni ni sadisti, da su bili i da još uvek jesu strašno i zastrašujuće normalni. S tačke gledišta naših pravnih institucija i naših moralnih

¹ G. L. Borovsky and D.J. Brand, "Personality Organization and Psychological Functioning of the Nuremberg War Criminals", u *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*, ed. J. E. Dimsdale (New York: Hemisphere, 1980), 359–403; J. Steiner, "The SS Yesterday and Today: A Sociopsychological View", u Dimsdale, *Survivors, Victims, and Perpetrators*, 405–456; J. L. Herman, "Considering Sex Offenders: A Model of Addiction", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 13 (1988): 695–724.

standarda rasuđivanja, ova normalnost mnogo više zastrašuje nego sve svireposti uzete zajedno."²

Autoritaran, tajnovit, ponekad nadmen pa čak i paranoičan, nasilnik je ipak izuzetno osetljiv na postojanje moći i društvenih normi. On samo retko kad upada u nevolje sa zakonom; pre bi se moglo reći da on traži prilike u kojima će njegovo tiransko ponašanje biti tolerisano, oprosteno ili će izazivati divljenje. Njegovo držanje obezbeđuje izvrsnu kamuflažu, jer mali broj ljudi veruje da takve izuzetne zločine mogu da počine ljudi di toliko običnog izgleda.

Čini se da je glavni cilj nasilnika da porobi svoju žrtvu i on taj svoj cilj postiže tako što despotski kontroliše svaku stranu njenog života. Ali obična pokornost retko kad ga zadovoljava; izgleda da on ima psihološku potrebu da opravda svoje zločine a za to mu je potrebna potvrda od žrtve. Stoga on od svoje žrtve nemilosrdno zahteva izraze poštovanja, zahvalnosti pa čak i ljubavi. Čini se da je njegov krajnji cilj stvaranje dobrovoljne žrtve. Taoci, politički zatvorenici, pretučene žene i robovi, svi su uočavali da porobljivač na čudan način zavisi od svoje žrtve. Džordž Orvel u svom romanu *1984*, iznosi mišljenje totalitarnog uma: „Nismo zadovoljni negativnom poslušnošću, čak ni najponiznijom potčinjenošću. Kada nam se konačno predate, to mora da bude vašom slobodnom voljom. Mi ne uništavamo jeretike zato što pružaju otpor; sve dok nam pružaju otpor mi ih nikada ne uništavamo. Mi ih preobraćujemo, mi zarobljavamo njihov um, mi ga preoblikujemo. Mi spaljujemo sve zlo i sve iluzije u njemu; prevodimo ga na našu stranu, ne samo prividno već istinski, srcem i dušom.“³ Želja za potpunom kontrolom nad drugom osobom zajednički je imenilac svih oblika tiranije. Totalitarne vlade zahtevaju pri-

² H. Arendt, *Eichmann in Jerusalem; A Report on the Banality of Evil*, 2nd ed. (New York; Penguin Books, 1964), 276.

³ G. Orwell, *1984* (New York: New American Library, Signet Classic Edition, 1949), 210.

znanje i političko preobraćenje svojih žrtava. Robovlasnici zahtevaju zahvalnost od svojih robova. Verske sekte zahtevaju ritualne žrtve kao znak potčinjavanja božanskoj volji vođe. Počinioци tuče u kući zahtevaju od svojih žrtava da dokažu potpunu pokornost i odanost tako što će žrtvovati sve druge odnose. Seksualni prestupnici traže od svojih žrtava da seksualno uživaju u potčinjenosti. Potpuna kontrola nad drugom osobom jeste moćna dinamika koja čini srž pornografije. Erotska privlačnost ove fantazije za milione zastrašujuće normalnih muškaraca podstiče razvoj ogromne industrije u kojoj se žene i deca zlostavljaju, ne u fantaziji nego u stvarnosti.⁴

Psihološka dominacija

Metodi koji omogućavaju jednom ljudskom biću da potčini drugo ljudsko biće, izuzetno su dosledni. Izjave talaca, političkih zatvorenika i onih koji su preživeli koncentracione logore u bilo kom delu zemljine kugle, zapanjujuće su istovetni. Izvodeći zaključak na osnovu svedočanstava političkih zatvorenika iz veoma različitih kultura Amnesty Internešenel je 1971. godine objavio „tabelu prinude“ u kojoj su detaljno opisani ovi metodi.⁵ U tiranskim političkim sistemima, ponekad je moguće otkriti stvarno prenošenje metoda prinude od jedne tajne policije ili terorističke grupe na drugu.

⁴ A. Dworkin, *Pornography: Men Possessing Women* (New York: Perigee, 1981); C MacKinnon, *Feminism Unmodified*, pt. 3: *Pornography* (Cambridge: Harvard University Press, 1987).

⁵ Amnesty International, *Report on Torture* (New York: Farrar, Straus & Giroux, 1973). U ovom izveštaju posebno se navodi rad Alfreda Bidermana, koji je proučavao posledice ispiranja mozga kod američkih ratnih zarobljenika. Videti A. D. Biderman, "Communist Attempts to Elicit False Confessions from Air Force Prisoners of War", *Bulletin of New York Academy of Medicine* 33 (1957): 616-625. Videti takođe L. E. Farber, H. R. Harlow, and L. J. West, "Brainwashing, Conditioning, and DDD (Debility, Dependency, and Dread)", *Sociometry* 23 (1957): 120-147.

Iste tehnike se koriste u prostituciji, pornografiji i u kući da bi se potčinile žene. U organizovanim kriminalnim aktivnostima, podvođači i oni koji se bave pornografijom, ponekad poučavaju jedni druge upotrebi metoda prinude. Sistematska upotreba metoda prinude da bi se slomile žene poznata je kao „prepariranje“.⁶ Čak i u domaćim situacijama u kojima mučitelj ne pripada nijednoj većoj organizaciji i nije formalno obučen ovim tehnikama, on ih izgleda sam iznova i iznova smišlja. U svom proučavanju pretučenih žena, psihološkinja Lenore Voker primećuje da su zlostavljačeve tehnike prinude „iako jedinstvene za svakog pojedinca, i dalje upadljivo slične“.⁷

Metodi uspostavljanja kontrole nad drugom osobom zasnivaju se na sistematskom, ponavljanom nanošenju psihološke traume. To su organizovane tehnike slabljenja žrtve i prekidanja njenih veza s drugim ljudima. Metode psihološke kontrole su smišljene da izazivaju ogroman strah i bespomoćnost i da uništavaju žrtvino osećanje osobnosti u odnosu s drugima.

Iako je nasilje univerzalan metod zastrašivanja, nasilnik može retko kad da se koristi nasiljem, samo kao krajnjim sredstvom. Nije nužno često primenjivati nasilje kako bi se žrtva držala u stalnom užasnom strahu. Pretnje smrću ili ozbiljnim ozleđivanjem mnogo su češće nego stvarno pribegavanje nasilju. Pretnje upućene drugima često su isto toliko delotvorne koliko i pretnje upućene žrtvi. Pretučene žene, na primer, često govore da je njihov zlostavljač pretio da će ubiti njihovu decu, roditelje ili sve prijatelje koji ih štite, ako pokušaju da pobegnu.

Strah se takođe povećava nedoslednim i nepredvidljivim provalama nasilja i ćudljivim nametanjem beznačajnih pravila. Krajnji proishod ovih tehnika jeste da se žrtva ubedi kako je

⁶ K. Barry, "Did I Ever Really Have a Chance: Patriarchal Judgment of Patricia Hearst", *Chrysalis* 1 (1977): 7-17; K. Barry, C. Bunch, and S. Castley, eds., *Networking Against Female Sexual Slavery* (New York: United Nations, International Women's Tribune Centre, 1984).

⁷ L. Walker, *The Battered Woman* (New York: Harper & Row, 1979), 76.

nasilnik svemoćan, da je otpor uzaludan i da njen život zavisi od dobijanja njegovog oprostaja tako što će mu se potpuno pokoriti. Cilj nasilnika nije samo da u žrtvu usadi strah od smrti već i zahvalnost što joj dozvoljava da živi. Osobe koje su preživjele domaće i političko zatočeništvo često opisuju situacije kada su bile uverene da će biti ubijene, i kada su bile pošteđene u poslednjem trenutku. Paradoksalno, posle nekoliko ciklusa izbjavljenja od sigurne smrti, može se desiti da žrtva počne da vidi nasilnika kao svog izbavitelja.

Pored ulivanja straha nasilnik nastoji da uništi žrtvino osećanje autonomije što postiže podrobnim ispitivanjem i kontrolisanjem žrtvinog tela i njenih telesnih funkcija. Nasilnik nadgleda šta žrtva jede, kada spava, kada ide u toalet, šta nosi. Kada se žrtvi uskrati hrana, san ili vežbanje, ova kontrola ima za posledicu fizičko iznurivanje. Ali čak kada su žrtvine osnovne fizičke potrebe podmirene, ovakav napad na njenu telesnu autonomiju nju ponižava i demoralise. Irina Ratušinskaja, politička zatvorenica, opisuje metode svojih tamničara:

Sve one norme ljudskog ponašanja koje su nam u nekom obliku usađivane od kolevke izložene su namernom i sistematskom uništavanju.

Zar nije normalno što želiš da budeš čist?... Navučesh šugu i kožne gljivice, živiš u prljavštini, udišeš smrad iz kofe za pomije – e, onda ćeš zažaliti zbog svog lošeg vladanja! Žene su sklone pristojnosti... Jedan od razloga više da ih prilikom pretresa skineš gole. ... Normalnoj osobi su odvratni prostaštvo i laži.

Srešćete ih u tolikoj meri da ćete morati da prikupite sve svoje unutrašnje snage kako biste se setili da postoji ... druga stvarnost... Jedino krajnjim naporima volje moguće je zadržati pređašnju, normalnu skalu vrednosti.⁸

Kod verskih sekti, članovi mogu biti podvrgnuti strogim propisima ishrane i odevanja kao i iscrpnim ispitivanjima o

⁸ I. Ratushinskaya, *Grey is the Color of Hope* (New York: Vintage, 1989), 260.

svojim odstupanjima od tih pravila. Slično, seksualni i kućni zatvorenici, često opisuju duge periode lišavanja sna tokom seansi ljubomornog ispitivanja kao i pedantno nadgledanje njihove odeće, izgleda, težine i ishrane. Kada su u pitanju zatvorenici, bilo da je reč o političkom ili domaćem životu, kontrola tela je skoro uvek uključivala seksualne pretnje i nasilje. Jedna tučena žena ovako opisuje svoj doživljaj bračnog silovanja: „To je bio veoma grub brak. Bio je tako patrijarhalan. Smatrao je da poseduje mene i decu – da sam ja njegova svojina. U prve tri nedelje našeg braka rekao mi je da ga gledam kao u Boga i da su njegove reči svetinja. Ako nisam želela seks, a on ga je želeo, moje želje nisu bile važne. Jednom... ja ga nisam želela tako da smo se istinski potukli. Bio je užasno besan što mu ne dopuštam. Protestovala sam i preklinjala ga, a on je bio besan i rekao da sam ja njegova žena i da nemam prava da ga odbijam. Bili smo u krevetu i mogao je da me fizički prisili. Bio je veći od mene i jednostavno me je držao dole i silovao.“⁹

Kada nasilnik jednom uspe da uspostavi svakodnevnu kontrolu nad telom žrtve, on ne postaje samo izvor straha i poniženja, već i utehe. Nada da će dobiti obrok, kupanje, lepu reč ili neku drugu udobnost običnog ljudskog bića, može da postane prisilna za osobu koja je dugo vremena njih lišena. Nasilnik može dodatno da iznuruje žrtvu nudeći joj droge ili alkohol. Nedosledno udeljivanje malih zadovoljstava slabi žrtvin otpor daleko uspešnije od stalnog lišavanja i straha. Patricija Herst, koju je kao taoca držala teroristička jedinica, opisuje kako je njena pokornost bila nagrađivana malim poboljšanjima životnih uslova tokom njenog zatočeništva: „Kada sam se slagala s njima, izvodili su me češće iz sobička. Ponekad su mi dozvoljavali da jedem s njima i povremeno sam sedela s njima do duboko u noć dok su držali jedan od svojih diskusionih sastanaka ili studijskih grupa. Dozvoljavali su mi da skinem po-

⁹ D. E. H, Russell, *Rape in Marriage* (New York: Macmillan, 1982), 123.

vez sa očiju kada sam preko noći bila zaključana u svom sobičku i to je bio pravi božji blagoslov.“¹⁰

Politički zatvorenici koji su svesni metoda prisilne kontrole, posvećuju posebnu pažnju održavanju svog osećanja autonomije. Jedan od oblika otpora je odbijanje da se povinuje sitničarskim zahtevima ili da se prihvate nagrade. Štrajk glađu je krajnji izraz ovog otpora. Pošto zatvorenik svojevoljno izlaže sebe većem lišavanju od onog koje je odredio njegov tamničar, on time potvrđuje svoje osećanje integriteta i samokontrole. Psiholog Džozel Dimsdejl opisuje zatvorenicu u nacističkom koncentracionom logoru koja je postila na Jom Kipuru kako bi dokazala da je njeni porobljivači nisu porazili.¹¹ Politički zatvorenik Nejtan Šaranski opisuje psihološko dejstvo aktivnog otpora: „Čim sam objavio štrajk glađu, otarasio sam se osećanja očajanja i bespomoćnosti kao i poniženosti što sam bio primoran da podnosim tiraniju KGB. ... Ogorčenost i gnevna odlučnost koji su se pojačavali tokom proteklih devet meseci sada su ustupili mesto nekoj vrsti čudnog olakšanja; na kraju krajeva, ja sam aktivno branio sebe i svoj svet od *njih*.“¹²

Povremena upotreba nagrada da bi se žrtva vezala za nasilnika dostiže svoj razrađeniji oblik u premlaćivanju u kući. Pošto nijedna fizička prepreka ne sprečava bekstvo, žrtva može da pokuša da pobegne posle prve provale nasilja. Nju često uvere da se vrati, ne daljim pretnjama, već izvinjenjima, izjavama ljubavi, obećanjima da će se popraviti i pozivanjem na odanost i saosećanje. Za trenutak izgleda da se ravnoteža u odnosu preokrenula, jer mučitelj čini sve što je u njegovoj moći da općini žrtvu. Intenzitet njegove opsesivne pažnje je neprome-

¹⁰ P. C. Hearst and A. Moscow, *Every Secret Thing* (New York: Doubleday, 1982), 85.

¹¹ J. E. Dimsdale, "The Coping Behavior of Nazi Concentration Camp Survivors", u Dimsdale, *Survivors, Victims, Perpetrators*, 163-174.

¹² N. Sharansky, *Fear No Evil*, prev. S. Hoffman (New York: Random House, 1988), 339.

njen, ali njen kvalitet je dramatično preoblikovan. On insistira na tome da je njegovo despotsko ponašanje samo izraz njegove očajničke potrebe za žrtvom i ljubavi prema njoj. I on sam može da poveruje u to. Osim toga, on se poziva na to da je njegova sudbina u njenim rukama i da ona može da prekine nasilje pružajući mu sve veće dokaze svoje ljubavi. Vokerova primećuje da je faza „pomirenja“ ključni korak u slamanju otpora tučene žene.¹³ Žena koja je konačno pobegla iz odnosa u kojem je bila tučena opisuje kako su je te povremene nagrade vezivale za zlostavljača: „To je odista zapravo bilo ciklično... i čudno je da sam se ja u dobrim periodima jedva mogla setiti loših vremena. Bilo je to skoro kao da sam vodila dva različita života“.¹⁴

Međutim, da bi se postigla potpuna dominacija, potrebni su dodatni metodi. Sve dok žrtva uspeva da održi vezu sa bilo kojim ljudskim bićem, moć nasilnika je ograničena. Upravo zato nasilnici opšte uzev nastoje da izoluju žrtvu od svakog drugog izvora informacija, materijalne pomoći i emocionalne podrške. Priče političkih zatvorenika pune su izveštaja o pokušajima njihovih tamničara da ih spreče da opšte sa spoljašnjim svetom i da ih uvere da su ih njihovi najbliži saveznici zaboravili ili izdali. I izveštaji o nasilju u porodici puni su opisa stalnog ljubomornog nadzora, kao što su uhođenje, prisluškivanje, zadržavanje pisama ili sprečavanje telefonskih poziva, zbog čega se zlostavljana žena zatvara u kuću i povlači u osamu. Zajedno sa nemilosrdnim optužbama za neverstvo, mučitelj zahteva da njegova žrtva dokaže svoju odanost tako što će napustiti posao, a samim tim i nezavisan izvor prihoda, svoje prijatelje, čak će prekinuti kontakt i sa svojom porodicom.

¹³ Walker, *The Battered Woman*.

¹⁴ Nevedeno u L. Kelly, "How Women Define Their Experiences of Violence", u K. Yllo and M. Bograd, *Feminist Perspectives on Wife Abuse* (Beverly Hills, CA: Sage, 1988), 114-132, navod na str.127.

Prekidanje povezanosti ne zahteva samo odvajanje žrtve od porodice već i uništavanje njene unutrašnje slike povezanosti s drugima. Zato, nasilnik se često veoma trudi da svoju žrtvu liši svih stvari od simboličke važnosti. Jedna žena koju je momak tukao, opisuje kako je on zahtevao od nje da ritualno žrtvuje sve dokaze povezanosti s drugima: „Nije me udario, ali se veoma razljutio. Mislila sam da je to zato što me voli i što je ljubomoran, ali tek kasnije sam shvatila da to nema nikakve veze s ljubavlju. Bilo je to nešto sasvim drugo. Previše se raspitivao o tome s kim sam se ranije bavljala, pre nego što sam njega upoznala; naterao me je da od kuće donesem celu gomilu pisama i slika i stajao je nad mnom dok sam ja stajala nad otvorom za kanalizaciju na putu, prisiljena da ih jedno po jedno pocepam i bacim.“¹⁵

Na početku odnosa ova žena je bila u stanju da uveri sebe da čini samo mali simboličan ustupak. Izveštaji pretučenih žena puni su takvih, neradih žrtvovanja koja lagano i neprimetno uništavaju njene veze s drugima. Mnoge žene retroaktivno opisuju kako su upale u zamku. Prisiljena prostitutka i pornografska zvezda Linda Lavlejs opisuje kako ju je podvođač postepeno namamljivao i kako ju je prvo ubedio da prekine veze sa svojim roditeljima: „Povinovala sam se. Kada sada izgovaram ove reči, shvatam da sam se u to vreme isuviše često povinovala.... Niko mi još nije zavrtao ruku. Sve je bilo nežno i postepeno, jedan mali korak pa onda još jedan... Počelo je polako, mic po mic, tako da sam nameru shvatila tek mnogo kasnije.“¹⁶

Zatočenici savesti veoma su svesni strategija kontrole i otpora i obično razumeju da izolovanost predstavlja opasnost koju po svaku cenu treba izbegavati i da nipošto ne treba činiti ustupke kada je u pitanju očuvanje njihove povezanosti sa spoljašnjim svetom. Kao što tamničari uporno nastoje da unište

¹⁵ R. E. Dobash and R. Dobash, *Violence Against Wives: A Case Against the Patriarchy* (New York: Free Press, 1979), 84.

¹⁶ L. Lovelace and M. McGrady, *Ordeal* (Secaucus, NJ: Citadel, 1980), 30.

ove odnose, tako zatočenici uporno nastoje da održe komunikaciju sa svetom izvan onog u kome su zatvoreni. Oni namerno vežbaju izazivanje mentalnih slika ljudi koje vole, kako bi sačuvali svoje osećanje povezanosti s njima. Oni mogu da rizikuju svoj život zbog burme, pisma, fotografije ili neke male uspomene na povezanost s drugima. Takvi rizici, koji se neupućenom mogu činiti junačkim ili besmislenim, čine se iz krajnje pragmatičnih razloga. U uslovima dugotrajne izolacije, zatvorenici su potrebni „prelazni predmeti“ kako bi sačuvali osećanje povezanosti s drugima. Shvataju da gubitak ovih simbola, znači gubljenje sebe samih.

Pošto je žrtva izolovana, počinje sve više da zavisi od nasilnika, ne samo da bi preživela i zadovoljila svoje osnovne potrebe, nego zbog informacija pa čak i emocionalne podrške. Što je uplašenija to je više u iskušenju da se grčevito drži jedinog odnosa koji je dozvoljen: odnosa sa nasilnikom. U nedostatku bilo koje veze s ljudima, ona će pokušati da nađe ljudskost u svom tamničaru. Nemajući bilo koju drugu tačku gledišta, žrtva neminovno počinje da gleda na svet očima nasilnika. Herstova opisuje kako je razgovarala sa svojim tamničarima, u nadi da može da ih nadmudri, ali ubrzo je, u stvari, ona bila nadmudrena:

Vremenom, iako sam toga jedva bila svesna, oni su me potpuno ili skoro potpuno preobratali. Dva duga meseca držali su me, kao ratnu zarobljenicu, vezanih očiju u sobičku i neprekidno su me bombardovali tumačenjima SLA života (SLA – Symbionese Liberation Army, militantna grupa aktivna od 1973–1975. Grupa je pljačkala banke, izvršila dva ubistva i mnoga druga nasilja. Simbol joj je bila sedmoglava kobra. Poznata po otmici Patricije Herst. – *Prim. prev.*), politike, ekonomije, socijalnih uslova, tekućih događaja. Pošto su me izveli iz sobička, pomislila sam da ih zabavim mehanički ponavljajući njihove klišeje i šatrovačke izraze ne verujući lično u njih. A onda... a onda je mnome zavladała neka vrsta obamrlosti od šoka. Da bih sačuvala svoj zdrav razum

i ravnotežu, dok svakodnevno preživljavam u toj novoj sredini, naučila sam da mehanički radim, kao dobar vojnik, da činim što mi se kaže i da se uzdržavam od nepoverenja u njih. ... Stvarnost je za njih bila drugačija od svega što sam ja ranije znala, a njihova stvarnost je već u to vreme postala moja stvarnost.¹⁷

Zatočenici savesti (termin Pitera Benensona korišćen prvi put u članku „Zaboravljeni zatvorenici“ iz 1961. odnosi se na svakog ko je uhapšen zbog rase, boje, jezika, seksualne orijentacije i stila života, ukoliko se nije koristio nasiljem. Takođe se odnosi na sve one koji su zatvoreni zbog svojih nenasilno iskazanih uverenja i koji su postupali u skladu sa svojom savešću. Često ga koristi grupa za ljudska prava Amnesti Internešenal. – *Prim. prev.*) veoma su svesni opasnosti od običnih ljudskih odnosa sa svojim tamničarima. Od svih zatvorenika, ova grupa je najspremnija da izdrži korozivne psihološke posledice zatočeništva. Oni su izabrali svoj životni pravac potpuno svesni njegovih opasnosti, imaju jasno definisana sopstvena načela i duboko poverenje u svoje saveznike.

Pa ipak, čak i ova izuzetno svesna i motivisana grupa ljudi shvata da se izlažu riziku emocionalne zavisnosti od svojih tamničara. Oni štite sebe jedino tako što nepopustljivo odbijaju da stupe čak i u najpovršniji socijalni odnos sa svojim protivnicima. Šaranski opisuje kako je osećao da ga njegovi tamničari privlače: „Postajao sam svestan svih ljudskih oblasti koje su zajedničke meni i ljudima iz KGB. Mada je to bilo prilično normalno, bilo je takođe i opasno, jer je sve veće saznanje o našoj zajedničkoj ljudskoj prirodi moglo da bude prvi korak u mojoj predaji. Kada bi moji islednici bili moja jedina veza sa spoljašnjim svetom, počeo bih da zavisim od njih i da tragam za oblastima u kojima se slažemo.“¹⁸

¹⁷ Hearst and Moscow, *Every Secret Thing*, 178–179.

¹⁸ Sharansky, *Fear No Evil*, 46.

S obzirom na to da zatočenici savesti treba da prikupe svu svoju snagu kako bi izbegli emocionalnu zavisnost od svojih tamničara, ljudi kojima nedostaje ovaj izuzetan stepen pripremljenosti, političke svesti i moralne podrške, obično razvijaju izvestan stepen zavisnosti. Povezanost taoca i otmičara pre je pravilo nego izuzetak. Dugotrajno utamničenje, kada zatočenik živi u strahu od smrti i izolovanosti od spoljašnjeg sveta, pouzdano dovodi do poistovećenja žrtve s tamničarem. Poznato je da su neki taoci, posle oslobađanja, branili pobude svojih otmičara, posećivali ih u zatvoru i prikupljali novac za njihovu odbranu.¹⁹

Emocionalna veza koja se razvija između tučene žene i njenog zlostavljača, iako slična vezi između taoca i otmičara, ima neke jedinstvene strane koje počivaju na posebnoj povezanosti između žrtve i nasilnika u porodičnom zlostavljanju.²⁰ Talac je na prepad postao zatočenik. On u početku ništa ne zna o otmičaru, ili ga smatra neprijateljem. Tokom lišenosti slobode, talac postepeno gubi svoj predašnji sistem vrednosti; on na kraju počinje da oseća simpatiju prema svom otmičaru i da gleda na svet njegovim očima. Nasuprot tome, u fizičkom zlostavljanju u porodici, žrtva postaje zatočenik postepeno, udvaranjem. Analogna situacija se nalazi kod tehnike regrutovanja sledbenika poznate kao „bombardovanje ljubavlju“, koju koriste neke verske sekte.²¹

¹⁹ M. Symonds, “Victim Responses to Terror: Understanding and Treatment”, u *Victims of Terrorism*, ed. F. M. Ochberg and D. A. Soskis (Boulder, CO; Westview, 1982), 95–103; T. Strentz, “The Stockholm Syndrome: Law Enforcement Policy and Hostage Behavior”, u Ochberg and Soskis, *Victims of Terrorism*, 149–163.

²⁰ D. L. Graham, E. Rawlings, and N. Rimini, “Survivors of Terror: Battered Women, Hostages, and the Stockholm Syndrome”, in Yllo and Bograd, *Feminist Perspectives*, 217–233; D. Dutton and S. L. Painter, “Traumatic Bonding: The Development of Emotional Attachments in Battered Women and Other Relationships of Intermittent Abuse”, *Victimology* 6 (1981): 139–155.

²¹ D. A. Halperin, “Group Processes in Cult Affiliation and Recruitment”, in *Psychodynamic Perspectives on Religion, Sect, and Cult*, ed. D. A. Halperin (Boston: John Wright, 1983).

Žena koja stupa u emocionalnu vezu s muškarcem koji je tuče, u početku tumači njegovu pažnju kao znak strasne ljubavi. Isprva se može osećati polaskanom i obodrenom njegovom jakom zainteresovanošću za svaku stranu njenog života. Kako on sve više dominira, dešava se da ona ublaži ili opravdava njegovu ponašanje, ne samo zato što ga se plaši, već i zato što joj je stalo do njega. Da bi odolela razvoju emocionalne zavisnosti taoca, ona će morati da na nov i nezavistan način sagleda svoju situaciju i aktivno se suprotstavi sistemu vrednosti zlostavljača. Ona ne samo da će morati da nastoji da ne razvije empatiju prema zlostavljaču, već će morati da suzbije naklonost koju već oseća prema njemu. Moraće to da učini uprkos mučiteljevim uverljivim argumentima da će još samo jedna žrtva, samo još jedan dokaz njene ljubavi, okončati nasilje i spasti odnos. Pošto većina žena crpe svoj ponos i samocenjenje iz svoje sposobnosti da održi odnos, mučitelj je često kadar da žrtvu uhvati u svoju zamku pozivajući se na njene najdraže vrednosti. Stoga nimalo ne iznenađuje da zlostavljaču često polazi za rukom da nagovori tučenu ženu da mu se vrati nakon što je ona uspela da pobjegne od njega.²²

Potpuna predaja

Užas, povremena nagrada, izolacija i iznuđena zavisnost mogu da stvore poniznu i poslušnu zatvorenicu. Ali završni korak u psihološkoj kontroli nad žrtvom nije postignut sve dok ona ne bude primorana da prekrši sopstvena moralna načela i da izda svoju bazičnu povezanost s ljudima. Psihološki, to je najdestruktivnija od svih tehnika prinude, jer žrtva koja je podlegla, prezire sebe. U trenutku kada pod prinudom učestvuje u žrtvovanju drugih, čovek je istinski „slomljen“.

²² M. J. Strube, "The Decision to Leave an Abusive Relationship", u G. T. Hotaling, D. Finkelhor, J. T. Kirkpatrick et al., eds., *Coping with Family Violence: Research and Policy Perspectives* (Beverly Hills, CA: Sage, 1988), 93-106.

Kada je reč o premlaćivanju u porodici, kršenje načela često povlači za sobom seksualno ponižavanje. Mnoge tučene žene opisuju da su bile prisiljene na seksualne radnje koje su smatrale nemoralnim ili gnusnim; druge opisuju da su ih terali da lažu, da prikrivaju nečasna dela muškarca, pa čak i da učestvuju u nezakonitim radnjama.²³ Prekid odnosa često povlači za sobom žrtvovanje dece. Muškarci koji tuku svoje žene, najčešće zlostavljaju i svoju decu.²⁴ Iako će mnoge žene, koje se ne usuđuju da brane sebe, braniti svoju decu; druge su toliko zaplašene da se neće usprotiviti čak i kada vide da maltretiraju njihovu decu. Neke ne samo da potiskuju svoje sopstvene sumnje i negodovanja, nego nagovaraju svoju decu da budu pokorna ili ih kažnjavaju ako se bune. I u ovom slučaju obrazac izdaje obično počinje prividno malim ustupcima ali na kraju napreduje do tačke kada se čak i gnusnije fizičko i seksualno zlostavljanje dece podnosi ćutke. Tada je obeshrabrenost isprebijane žene potpuna. Oni koji su preživeli političke tamnice i mučenja, na sličan način opisuju kako su bili primorani da stoje bespomoćno i da budu očevici zverstava nad ljudima koje vole. U svoj priči o preživljavanju u nacističkim logorima za istrebljenje u Aušvicu – Birkenau, Eli Vizel govori o požrtvovanosti i odanosti koje su održale njega i njegovog oca tokom neopisivo teških iskušenja. On opisuje kako su često prezreli opasnost kako bi ostali zajedno, kao i mnoge trenutke zajedništva i nežnosti. Pa ipak, proganjaju ga slike malobrojnih trenutaka u kojima je izneverio svog oca: „[Čuvar] je počeo da ga tuče gvozdenom šipkom. Isprva se otac zgrčio pod udarcima, a onda se previo na dva dela, kao staro drvo pogođeno munjom, i srušio se. Posmatrao sam celu scenu ne pomerivši se. U stvari, mislio sam na to kako da se udaljim da i mene ne bi udario.

²³ Walker, *The Battered Woman*.

²⁴ L. H. Bowker, M. Arbitel, and J. R. McFerron, "On the Relationship Between Wife-Beating and Child Abuse", u Yllo and Bograd, eds., *Feminist Perspectives*, 158-174.

Šta više, mržnja koju sam u tom trenutku osećao nije bila upravljena na čuvara već na mog oca. Bio sam ljut na njega zato što nije znao kako da izbegne Idekovu provalu besa. Eto šta je život u koncentracionom logoru napravio od mene.²⁵

Realistički posmatrano, mogli bismo dokazivati da bi bilo beskorisno da je sin priskočio ocu u pomoć, da je, u stvari, aktivnim pružanjem podrške svom ocu mogao da poveća opasnost za obojcu. Ali ovaj argument je slaba uteha za žrtvu koja se oseća potpuno poniženom zbog svoje bespomoćnosti. Njegovo dostojanstvo više ne štiti čak ni osećanje besa, zato što je pokleknuo pred voljom svojih neprijatelja i okrenuo se protiv osobe koju je voleo. Osećanje stida i poraženosti ne dolazi samo zato što nije uzeo u odbranu svog oca, već iz saznanja da su tamničari uzurpirali njegov unutrašnji život.

Zatvorenici, čak i oni koji su uspešno pružili otpor, shvataju da pod krajnjom prisilom svako može da bude „slomljen“. Oni obično razlikuju dva stadijuma u tom procesu. Prvi se dostiže kada se žrtva, zarad opstanka, odriče svoje unutrašnje autonomije, pogleda na svet, moralnih načela ili veza s drugima. Tada osećanja, misli, inicijativa i rasuđivanje bivaju isključeni. Psihijatar Henri Kristal, koji radi sa osobama koje su preživele nacistički holokaust, opisuje ovo stanje, kao stanje „robotizacije“.²⁶ Zatvorenici koji su preživeli ovo psihološko stanje često opisuju kako su bili svedeni na neljudski oblik života. Evo svedočanstva Lavlejs, koja je dostigla ovo stanje uniženosti kada je bila prisiljena na prostituciju i pornografiju: „Isprva sam bila sigurna da će mi Bog pomoći da pobegnem, ali vremenom moja vera je bila poljuljana. Postajala sam sve uplašeniija, prestrašena od svega. Užasavala me je svaka pomisao na bekstvo. Bila sam unižena u svakom pogledu, lišena svog dostojanstva, svedena na životinju a potom na biljku. Sva snaga koju sam imala počela je da nesta-

²⁵ E. Wiesel. *Night*, prev. S. Rodway (New York: Hill and Wang, 1960), 61.

²⁶ H. Krystal, „Trauma and Affects“, *Psychoanalytic Study of the Child* 33 (1978): 81–116.

je. Goli opstanak je uzeo sve: preživeti do sutradan bila je pobjeda.²⁷ I evo opisa sličnog ponižavajućeg iskustva Jakoba Timermana, izdavača i intelektualca koji je bio uhapšen i mučen zbog političkog neslaganja: „Lako ne mogu da prenesem veličinu tog bola, mogu možda da posavetujem one koji će u budućnosti podnositi mučenje. ... Tokom godinu i po koje sam proveo u kućnom pritvoru, dosta sam razmišljao o svom držanju prilikom seansi mučenja i boravka u samici. Shvatio sam da sam instinktivno razvio stav potpune pasivnosti. ... Osećao sam da postajem biljka, da sam odbacio sve logične emocije i senzacije, strah, mržnju, osvetu – jer svaka emocija ili senzacija značila bi beskorisno traćenje energije.“²⁸

Ovo stanje psihološke degradacije je reverzibilno. Žrtve često opisuju da su tokom svog tamnovanja oscilirale između perioda pokornosti i aktivnijeg otpora. Drugi, ireverzibilan stadijum pokornosti dostiže se kada žrtva gubi želju za životom. To nije isto što i sklonost ka samoubistvu: ljudi u zatočeništvu žive stalno s mislima o samoubistvu i povremeni pokušaji samoubistva nisu nespojivi sa opštom odlučnošću da prežive. Timerman opisuje želju za samoubistvom u ovim ekstremnim okolnostima zapravo kao znak otpora i ponosa. Samoubistvo, kazuje on, „znači da u svoj svakodnevni život uvodite nešto što se može izjednačiti sa nasiljem oko vas. ... To je kao da živite na ravnoj nozi sa svojim tamničarima.“²⁹ Samoubilački stav je aktivan, on održava stanje unutrašnje kontrole. Kao i u slučaju štrajka glađu, zatvorenik dokazuje svoj prkos spremnošću da okonča svoj život.

Nasuprot tome, gubitak želje za životom, predstavlja krajnji stadijum koji Timerman opisuje kao usvajanje „stava potpune pasivnosti“. Oni koji su preživeli nacističke logore za uništavanje, opisuju ovo, bez izuzetka, pogubno stanje, rečju „mu-

²⁷ Lovelace and McGrady, *Ordeal*, 70.

²⁸ J. Timerman, *Prisoner Without a Name: Cell Without a Number*, prev. T. Talbot (New York: Vintage, 1988), 34–35.

²⁹ *Isto*, str. 90–91.

sliman“. (Rečju „musliman“ su zatvorenici u koncentracionim logorima označavali sve one koji su bili izuzetno mršavi i iscrpljeni i kojima kao da je bilo svejedno da li će da žive ili umru. Verovatno izvedeno iz sličnosti sa stavom muslimana tokom molitve. – *Prim. prev.*) Zatvorenici koji su dostigli ovu tačku degradacije više ne pokušavaju da pronađu hranu ili da se zagreju, i ne trude se da izbegnu batine. Na njih se gleda kao na žive mrtvace.³⁰ Oni koji su preživeli ekstremne situacije često se sećaju prekretnice kada su osećali da su u iskušenju da zakorače u ovaj krajnji stadijum ali su aktivno izabrali da se bore za život. Herstova opisuje ovaj trenutak u svom zatočeništvu:

Znala sam da postajem sve slabija i slabija zbog svog tamnovanja. Ali ovog puta obuzelo me je jasno osećanje da umirem. Znala sam da postoji tačka sa koje nema povratka i osećala sam da sam na ivici. Moje telo je bilo iscrpljeno, snaga iscedena. Nisam mogla da ustanem čak i da sam bila slobodna da odem. ... Bila sam toliko umorna, jedino sam želela da spavam. A znala sam da je to opasno, pogubno kao kada čovek izgubljen u arktičkom snegu, spusti glavu da malo slatko prodrema i više se nikada ne probudi. Mogla sam da vidim šta mi se događa, kao da sam bila izvan sebe same. ... Tiha borba vodila se u mom sobičku i moj um je pobedio. Namerno i jasno sam odlučila da neću da umrem, ne svojim sopstvenim pristankom. Boriću se svim svojim moćima da preživim.³¹

Sindrom hronične traume

Ljudi izloženi dugotrajnoj, ponavljanoj traumi razvijaju podmukao, progresivan oblik posttraumatskog stresnog poremećaja koji obuzima ličnost i razjeda je. Iako žrtva jedne trau-

³⁰ Primo Levi, *Survival in Auschwitz: The Nazi Assault on Humanity*, [1958] prev. Stuart Woolf (New York: Collier, 1961); Wiesel, *Night*; Krystal, "Trauma and Affects".

³¹ Hearst and Moscow, *Every Secret Things* 75-76.

me može posle tog događaja da oseća kako nije „to ona“, žrtva hronične traume može osećati da je nepovratno promenjena ili može izgubiti osećanje da uopšte ima samstvo.

Najgori strah svake traumatizovane osobe jeste da će se trenutak užasa ponoviti, a kod žrtava hroničnog zlostavljanja taj strah se obistinjuje. Sasvim očekivano, ponavljanje traume pojačava simptome preterane pobuđenosti koji postoje u posttraumatskim stresnim poremećajima. Hronično traumatizovani su stalno preterano oprezni, strepljivi, razdraženi. Psihijatar Elen Hilberman opisuje stanje užasnog straha koje doživljavaju tučene žene: „Događaji koji su u dalekoj vezi sa nasiljem – sirene, grmljavina, lupanje vratima – izazivaju snažan strah. Postoji hronična zebnja od preteće zle kobi da će se nešto strašno desiti. Svaki simbolični ili stvarni znak potencijalne opasnosti dovodi do povećane aktivnosti, razdraženosti, hodanja napred-nazad, vrištanja, plakanja. Žene su stalno na oprezu, ne mogu da se opuste ili spavaju. Noćne more su opšte prisutne s neprikrivenim temama nasilja i opasnosti.“³²

Hronično traumatizovani ljudi nemaju više bazalno stanje fizičkog mira i udobnosti. Tokom vremena primećuju kao da su se njihova tela okrenula protiv njih. Počinju da se žale, ne samo na nesanicu i razdraženost, već i na mnogobrojne somatske simptome. Glavobolje zbog napetosti, gastrointestinalne tegobe, bol u stomaku i leđima ili karlici su izuzetno česti. Preživeli mogu da se žale na drhtanje, ubrzan rad srca i osećanje gušenja. U proučavanjima ljudi koji su preživeli nacistički holokaust, psihosomatske reakcije su nađene skoro kod svih.³³ Slične reakcije su uočene kod izbeglica u koncentracionim logorima u Jugoistočnoj

³² E. Hilberman, "The Wife-Beater's Wife Reconsidered", *American Journal of Psychiatry* 137 (1980): 13345-47, navod 1341.

³³ K. D. Hoppe, "Resomatization of Affects in Survivors of Persecution", *International Journal of Psycho-analysis* 49 (1968): 324-326; H. Krystal and W. Niederland, "Clinical Observations on the Survivor Syndrome", u *Massive Psychic Trauma*, ed. H. Krystal (New York: International Universities Press, 1968), 327-348; W. De Loos, "Psychosomatic Manifestations of Chronic PTSD", u *Posttraumatic Stress*

Aziji.³⁴ Neki preživeli opisuju oštećenja izazvana dugotrajnim zatočeništvom, prvenstveno somatskim terminima, odnosno, oni su sposobni da se toliko naviknu na svoje stanje da više ne prepoznaju vezu između telesnih simptoma poremećaja i atmosfere užasa u kojoj su ti simptomi nastali.

Intruzivni simptomi posttraumatskog stresnog poremećaja takođe traju i dalje kod osoba koje su preživele dugotrajnu, ponavljajuću traumu. Ali za razliku od intruzivnih simptoma koji nastaju posle jedne akutne traume i koji obično slabe posle nekoliko nedelja ili meseci, ovi simptomi mogu trajati s malim promenama niz godina nakon oslobađanja iz dugotrajnog zatočeništva. Na primer, u proučavanjima vojnika koji su bili u zarobljeništvu tokom II svetskog rata ili Korejskog rata, uočeno je da je većina njih, 35–40 godina posle svog oslobađanja, i dalje imala noćne more, stalne flešbekove i preterane reakcije na sve što ih je podsećalo na iskustvo iz ratnog zarobljeništa.³⁵ Njihovi simptomi su bili mnogo ozbiljniji od simptoma ratnih veterana iz istog perioda koji nisu bili uhvaćeni ili zarobljeni.³⁶ Ljudi koji su preživeli nacističke koncentracione logore i posle četrdeset godina slično izveštavaju o upornim, ozbiljnim intruzivnim simptomima.³⁷ Ali kod hronično traumatizovanih oso-

Disorder Etiology, Phenomenology, and Treatment, ed. M.E. Wolf and A. D. Mosnaim (Washington, D.C: American Psychiatric Press, 1990), 94–105.

³⁴ J. Kroll, M. Habenicht, T. Mackenzie et al., "Depression and Posttraumatic Stress Disorder in Southeast Asian Refugees", *American Journal of Psychiatry* 146 (1989): 1592–1597.

³⁵ G. Goldstein, V. van Kammen, C. Shelly et al., "Survivors of Imprisonment in the Pacific Theater During World War II", *American Journal of Psychiatry* 144 (1987): 1210–1213. J. C. Kluznik, N. Speed, C. Van Valkenburg et al., "Forty Year Follow Up of United States Prisoners of War", *American Journal of Psychiatry* 143 (1986): 1443–1446.

³⁶ P. B. Sutker, D. K. Winstead, Z. H. Galina et al., "Cognitive Deficits and Psychopathology Among Former Prisoners of War and Combat Veterans of the Korean Conflict," *American Journal of Psychiatry* 148 (1991): 67–72.

³⁷ W. W. Eaton, J. J. Sigal, and M. Weinfeld, "Impairment in Holocaust Survivors After 33 Years: Data from an Unbiased Community Sample", *American Journal of Psychiatry* 139 (1982): 773–777.

ba izbegavanje i ograničavanje života su najrazitija svojstva posttraumatskog stresnog poremećaja. Kada je jedini cilj žrtve goli opstanak, psihološka konstrikcija postaje osnovni oblik prilagođavanja. Ova konstrikcija važi za svaku stranu života, odnose, aktivnosti, misli, uspomene, emocije pa čak i za senzacije. Iako u zatočeništvu ima adaptivnu ulogu, ona dovodi do neke vrste atrofije potisnutih psiholoških kapaciteta i do preteranog razvoja usamljeničkog unutrašnjeg života.

Ljudi u zatočeništvu postaju vešti u umetnosti izazivanja izmenjenih stanja svesti. Pomoću disocijanja, voljnog potiskivanja misli, minimalizovanja, a ponekad i otvorenog poricanja oni nauče da menjaju nepodnošljivu stvarnost. Običan psihološki jezik nema ime za ovu složenu oblast mentalnih manevara, istovremeno svesnih i nesvesnih. Možda je najbolje ime za to *dvomisao* kako ga je Orvel definisao: „*Dvomisao* znači moć da se istovremeno u glavi drže dva oprečna uverenja i da se oba prihvataju. [Osoba] zna u kom pravcu mora da izmeni svoje uspomene; ona stoga zna da obmanjuje stvarnost; ali na taj način ona takođe sebe zadovoljava, jer ne narušava stvarnost. Proces mora da bude svestan, jer inače ne bi bio obavljen dovoljno precizno, ali takođe mora biti nesvestan, jer bi inače nosio osećanje lažnosti... čak i prilikom korišćenja reči *dvomisao* neophodno je ostvariti *dvomisao*.“³⁸ Sposobnost da se istovremeno imaju oprečna uverenja, svojstvena je za stanja transa. Drugo svojstvo je sposobnost da se izmeni percepcija. Zatvorenci često podučavaju jedni druge da indukuju ova stanja kroz pojanje, molitve i jednostavne hipnotičke tehnike. Ove metode se svesno primenjuju da bi se izdržali glad, hladnoća i bol. Ališja Partnoj (Argentinka, borac za ljudska prava, pesnikinja, prevodilac. Kao pristalica peronističkog pokreta mladih posle pada njegovog režima, provela dve i po godine u zatvoru, bez optužbe, kao zatočenik sa vesti. – *Prim. prev.*) „nestala“ žena u Argentini, opisuje svoj neus-

³⁸ Orwell, 1984, 176–177.

pelj prvi pokušaj da uđe u stanje transa: „Verovatno je glad probudila moju radoznalost za ekstrasenzorni svet. Počela sam sa opuštanjem mišića. Mislila sam da će moj um, oslobođen svoje težine putovati u pravcima koje ja želim. Ali eksperiment nije uspeo. Očekivala sam da će moja psiha, izdignuta do plafona, moći da posmatra moje telo. Ali nije se desilo baš tako. Možda su oči moga uma takođe bile vezane.“³⁹

Kasnije, kada je od drugih zatvorenica naučila tehnike meditacije, mogla je da ograniči percepciju telesnog bola i emocionalne reakcije užasa i poniženja menjajući svoje doživljavanje stvarnosti. Prikazujući u kojoj je meri uspela da se disocira od svog doživljaja, ona priča u trećem licu:

Svuci se.

Stajala je u donjem vešu, uzdignute glave. Čekala je.

Rekao sam ti, skini sve.

Skinula je gaćice. Osećala je kao da čuvari ne postoje, kao da su samo odvrtni crvi koje može da izagna iz svog uma misleći na prijatne stvari.⁴⁰

Tokom dugotrajnog utamničenja i izolacije, neki zatvorenici mogu da razviju sposobnost postizanja transa, uključujući sposobnost izazivanja pozitivnih i negativnih halucinacija i disociranja delova ličnosti, koja se obično vidi kod ljudi koje je izuzetno lako hipnotisati. Elen Mohamed, politička zatvorenica iz Južne Afrike, opisuje psihološke izmene tokom svog zatočeništva.

„Počela sam da haluciniram u zatvoru, po svoj prilici nastojeći da savladam usamljenost. Sećam se da me je tokom sudskog procesa neko zapitao: 'Elen, šta to radiš?' Zbacila sam ruke iza sebe i rekla: 'Gladim svoj rep'. Zamislila sam sebe kao

³⁹ A. Partnoy, *The Little School Tales of Disappearance and Survival in Argentina* (San Francisco: Cleis Press, 1986), 49.

⁴⁰ *Isto*, str. 71.

vevericu. Veliki broj mojih halucinacija bio je o strahu. Prozori u mojoj ćeliji bili su isuviše visoko da bih mogla da gledam napolje, ali bih ja halucinirala da nešto ulazi u moju sobu, nešto kao vuk, na primer...

I počela sam da pričam sa sobom. Moje drugo ime je Rouz i oduvek sam mrzela to ime. Ponekad sam bila Rouz koja je razgovarala sa Elen, a ponekad sam bila Elen koja je razgovarala sa Rouz. Smatrala sam da je Elenin deo mene jači deo, dok je Rouz bila osoba koju sam prezirala. Ona je bila ta koja je bila slaba, koja je plakala, bila uznemirena i koja nije mogla da se bori s tim i koja će se slomiti. Elen je *mogla* da se izbori.⁴¹

Pored toga što su se koristili stanjima transa, zatvorenici su razvili sposobnost dobrovoljnog ograničavanja i suzbijanja sopstvenih misli. Ova navika je posebno važila za svaku pomisao na budućnost. Razmišljanje o budućnosti budilo je tako jaku čežnju i nadu koje su oni smatrali nepodnošljivim; zatvorenici brzo nauče da ih ove emocije čine podložnim razočaranjima i da će ih razočaranja učiniti očajnim. Oni stoga svesno sužavaju svoju pažnju, usmeravajući je na krajnje ograničene ciljeve. Budućnost je svedena na pitanje sata i dana.

Promene u doživljavanju vremena počinju brisanjem budućnosti ali na kraju napreduju brisanjem prošlosti. Zatvorenici koji aktivno pružaju otpor, svesno neguju uspomene na svoje prošle živote kako bi savladali svoju izolovanost. Ali kako prinuda postaje sve jača a otpor sve slabiji, zatvorenici gube osećanje kontinuiteta sa svojom prošlošću. Prošlost, slično budućnosti, postaje isuviše bolna da bi mogla da se podnese, jer sećanje, kao i nada, donosi čežnju za svim što je izgubljeno. Stoga se zatvorenici ograničavaju na život u beskonačnoj sadašnjosti. Primo Levi (italijanski Jevrejin, hemičar i pisac. Najpoznatiji po delu *Ako je to čovek* u kojem je opisao godine koje je

⁴¹ Navedeno u D. E. H. Russell, *Lives of Courage: Women for a New South Africa* (New York: Basic Books, 1989), 40-41.

proveo u Aušvicu kao zatvorenik. – *Prim. prev.*) koji je preživio nacistički logor smrti, opisuje ovo bezvremeno stanje: „U mesecu avgustu 1944. mi koji smo dospeli u ovoj logor pre pet meseci ubrajali smo se u stare... Naša mudrost bila je u 'ne pokušavaj da razumeš', ne zamišljaj budućnost, ne muči sebe kako će se i kada će se sve ovo završiti; ne postavlja sebi ni drugima pitanja... Za živog čoveka, jedinice vremena uvek imaju vrednost. Za nas, istorija je stala.“⁴²

Prekid kontinuiteta između sadašnjosti i prošlosti često traje i pošto je zatvorenik pušten iz zatvora. Može se činiti kao da se zatvorenik vratio u obično vreme, ali psihološki on ostaje vezan za bezvremenost zatvora. U pokušajima da se ponovo uključe u svakodnevni život, bivši zatvorenici mogu svesno potiskivati ili izbegavati da se sećaju svog zatočeništva i pri tom se koristiti stečenim snagama kontrolisanja svojih misli. Kao posledica toga, hronična trauma zatočeništva ne može biti integrisana u tekuću životnu priču osobe. U proučavanjima ratnih zatvorenika dobijen je začuđujući nalaz da oni nikada ni sa kim nisu razgovarali o svojim iskustvima. Mnogi koji su se oženili posle oslobađanja, nikada nisu rekli čak ni svojim ženama ni deci da su bili zarobljeni.⁴³ Slično, u proučavanjima preživelih iz koncentracionih logora dosledno se ističe kako oni odbijaju da pričaju o prošlosti.⁴⁴ Međutim, što se period zatočeništva više poriče, to ovaj isključeni deo prošlosti ostaje još više živ, sa neposrednim i prisutnim karakteristikama traumatskog pamćenja.

Na ovaj način čak godinama posle oslobađanja, bivši zatvorenik nastavlja da upražnjava dvomisao i da istovremeno

⁴² Levi, *Survival in Auschwitz* 106–107.

⁴³ A. C. Tennant, K. J. Goulston, and O. F. Dent, "The Psychological Effects of Being a Prisoner of War: Forty Years after Release", *American Journal of Psychiatry* 143 (1986): 618–622; Kluznik et al., "U.S. Prisoners of War".

⁴⁴ Krystal, *Massive Psychic Trauma*; J. D. Kinzie, R. H. Fredrickson, R. Ben et al., "PTSD Among Survivors of Cambodian Concentration Camps", *American Journal of Psychiatry* 141 (1984): 645–650.

postoji u dve stvarnosti, dve tačke vremena. Doživljaj stvarnosti je često maglovit i neodređen, dok su intruzivne uspomene jake i jasne. U jednom proučavanju preživelih iz koncentracionih logora nađeno je da ova „dvostruka svesnost“ i dalje deluje kod žene koja je bila oslobođena pre više od dvadeset godina. Dok je posmatrala izraelske vojnike kako prolaze pored njenog prozora, žena je ispričala da je znala da vojnici odlaze da se bore na granici. Istovremeno, ona je „znala“ da ih nacistički komandant tera u smrt.⁴⁵ Iako nije izgubila dodir sa stvarnošću sadašnjice, prisilna stvarnost bila je stvarnost prošlosti.

Zajedno s promenama u osećanju vremena dolazi ograničenje inicijative i planiranja. Zatvorenici koji nisu potpuno „sломljeni“ ne odustaju od toga da se aktivno uključe u svoju sredinu. Naprotiv, oni često pristupaju obavljanju malih svakodnevnih poslova s izuzetnom pronicljivošću i odlučnošću. Ali polje inicijative se sve više sužava na granice koje određuje nasilnik. Zatvorenik više ne misli na to kako da pobegne, već pre na to kako da ostane u životu, ili kako da zatočeništvo učini podnošljivim. Zarobljenik u koncentracionom logoru snuje kako da nabavi par cipela, kašiku ili čebe; grupa političkih zatvorenika tajno planira da gaji povrće; prostitutka manevriše kako da sakrije nešto novca od svog podvođača; tučena žena uči svoju decu kako da se sakriju pred predstojećim napadom.

Ovo sužavanje inicijative postaje *uobičajeno* kod dugotrajnog zatočeništva od čega zarobljenik posle oslobađanja mora da se oduči. Politički disident Mauricio Rozenkof opisuje teškoće koje je imao da se vrati u slobodan život posle mnogo godina provedenih u tamnici:

Kada smo najzad izašli, iznenada smo bili suočeni sa svim tim problemima. Besmislenim problemima – kvakama, na primer. Nisam više refleksno hvatao kvaku na vratima. Nisam

⁴⁵ R. Jaffe, "Dissociative Phenomena in Former Concentration Camp Inmates", *International Journal of Psycho-Analysis* 49 (1968): 310–312.

to morao – nije mi bilo *dozvoljeno* – više od trinaest godina. Došao bih do najbližih vrata i otkrio da se trenutno zbunim – da ne mogu da se setim šta sledeće treba da uradim. Ili kako da osvetlim mračnu sobu. Kako da radim, plaćam račune, kupujem, posećujem prijatelje, odgovaram na pitanja. Moja ćerka mi kaže da uradim ovo ili ono, s jednim problemom mogu da se izborim, s dva mogu da se izborim, ali kada dođe treći zahtev, mogu da čujem njen glas, ali moja glava je izgubljena u oblacima.⁴⁶

Ovo ograničavanje sposobnosti aktivnog uključivanja u svet, koje je uobičajeno čak i posle jedne traume, postaje izrazito kod hronično traumatizovanih ljudi, koje drugi često opisuju kao pasivne i bespomoćne.⁴⁷ Neki teoretičari su pogrešno primenjivali pojam „naučene bespomoćnosti“ u slučajevima tučenih žena i drugih hronično traumatizovanih ljudi. Takvi pojmovi obično predstavljaju žrtvu jednostavno kao poraženu ili malodušnu, dok se u stvari najčešće odvija mnogo življa i složenija unutrašnja borba. U većini slučajeva žrtva se nije predala. Ali ona je naučila da se svaka njena radnja posmatra, da će većina njih biti osujećena i da će skupo platiti za neuspeh. U meri u kojoj je nasilnik uspeo da nametne svoj zahtev za potpunim pokoravanjem, ona će svako ispoljavanje sopstvene inicijative smatrati nepokornošću. Pre nego što išta preduzme, posebno će ispitati sredinu, očekujući odmazdu.

Dugotrajno zatočeništvo slabi ili uništava uobičajeno osećanje da postoji relativno bezbedna oblast inicijative u kojoj se pokušaji i pogreške u izvesnoj meri tolerišu. Za hronično traumatizovanu osobu, svaka delatnost ima potencijalno kobne posledice. Nema mesta za greške. Rozenkof opisuje kako je stalno očekivao kaznu: „Neprestano sam poguren. Stalno sta-

⁴⁶ Navedeno u L. Weschler, "The Great Exception: Part I; Liberty", *New Yorker*, 3. april 1989, 43–85, navod na str. 81–82.

⁴⁷ R. Flannery and M. Harvey, "Psychological Trauma and Learned Helplessness: Seligman's Paradigm Reconsidered", *Psychotherapy* 28 (1991): 374–378.

jem kako bih propustio svakog ko je iza mene da prođe: moje telo i dalje očekuje udarac."⁴⁸

Osećanje da je nasilnik i dalje prisutan, čak i posle puštanja na slobodu, predstavlja najveću promenu u žrtvinim odnosima. Nametnuti odnos tokom zatočeništva, koji neminovno zaokuplja žrtvinu pažnju, postaje deo njenog unutrašnjeg života i nastavlja da vlada njenom pažnjom čak i posle puštanja na slobodu. Kod političkih zatvorenika, ovaj dugotrajni odnos može da poprimi oblik tegobne zaokupljenosti kriminalnom karijerom njihovih tamničara ili apstraktnijim zanimanjem za neobuzdane sile zla u svetu. Pušteni zatvorenici često nastavljaju da uhode svoje tamničare i da ih se plaše. Kod seksualnih zatočenika, zatočenika u porodici kao i zatočenika verskih sekti ovaj dugotrajni odnos može poprimiti ambivalentniji oblik: žrtva može da nastavi da se boji svog bivšeg tamničara i da očekuje da će je on na kraju uhvatiti, ali ona takođe može da se oseća praznom, zbunjenom i bezvrednom bez njega.

Kod političkih zatvorenika koji nisu potpuno izolovani od drugih zatvorenika, zloćudan odnos sa nasilnikom može biti oslabljen povezivanjem s drugima koji dele istu sudbinu. Oni koji su imali sreću da se povežu s drugim zatvorenicama, poznaju plemenitost, hrabrost i odanost koje ljudi u situacijama krajnje nevolje mogu da ispolje. Sposobnost da se obrazuje jaka privrženost nije uništena ni u najstrahotnijim uslovima: prijateljstvo zatvorenika cvetalo je čak i u nacističkim logorima smrti. U jednom proučavanju odnosa zatvorenika u tim logorima, otkriveno je da je velika većina onih koji su preživeli, bila deo „stabilnog para“, odanog drugarskog odnosa uzajamnog deljenja i zaštite, što je dovelo do zaključka da je par, a ne pojedinac, „osnovna jedinica opstanka“.⁴⁹

⁴⁸ Navedeno u Weschler, "The Great Exception", 82.

⁴⁹ E. Luchterland, "Social Behavior of Concentration Camp Prisoners; Continuities and Discontinuities with Pre- and Post-Camp life", u Dimsdale, *Survivors, Victims, and Perpetrators*, 259–282. Drugi izveštaji o parovima kao jedinicama spa-

Međutim, kod zatvorenika u samicama gde ne postoji mogućnost povezivanja sa onima koji dele istu sudbinu, mogu se obrazovati parovi žrtve i nasilnika, i ovaj odnos može se doživljavati kao „osnovna jedinica opstanka“. Ovo traumatsko vezivanje se dešava kod talaca, koji počinju da vide svoje otmičare kao spasioce i da se plaše i mrze svoje izbavitelje. Martin Symonds, psihoanalitičar i službenik u policiji, opisuje ovaj proces kao prisilnu regresiju i „psihološki infantilizam“ koji „nagoni žrtve da se grčevito drže svake osobe koja ugrožava njihove živote“. ⁵⁰ On je ovaj odnos redovno uočavao kod policajaca koji su tokom vršenja dužnosti bili oti i držani kao taoci.

Isto traumatsko vezivanje može se desiti između tučene žene i njenog zlostavljača. ⁵¹ Ponavljani doživljaji užasnog straha i privremenog izbavljenja, posebno u izolovanim uslovima ljubavnog odnosa, mogu izazvati osećanje jake zavisnosti koja je velikim delom ispunjena obožavanjem svemoćnog, Bogu sličnog autoriteta. Žrtva može živeti u užasnom strahu od njegovog gneva, ali ga takođe može videti kao izvor snage, usmeravanja i samog života. Odnos može na neki čudan način da se doživljava kao poseban. Mnoge tučene žene govore o stupanju u neku vrstu ekskluzivnog, skoro nestvarnog sveta u kome prihvataju uzvišeni sistem vrednosti svojih partnera i dobrovoljno potiskuju svoje sopstvene sumnje kao dokaz odanosti i potčinjenosti. O sličnim iskustvima govore i ljudi koji su bili uvedeni u totalitarne verske sekte. ⁵²

Čak i posle bekstva žrtva ne može lako da uspostavi onu vrstu odnosa koja je postojala pre zatočeništva. Jer svi se odno-

sa može se naći u J. Dimsdale, "The Coping Behavior of Nazi Concentration Camp Survivors", u Dimsdale, *Survivors, Victims, and Perpetrators* 163-174. Videti takođe Levi, *Survival in Auschwitz* Wiesel, *Night*.

⁵⁰ Symonds, "Victim Responses", 99.

⁵¹ Dutton and Painter, "Traumatic Bonding".

⁵² R. J. Lifton, "Cults: Religious Totalism and Civil Liberties", u R. J. Lifton, *The Future of Immortality and Other Essays for a Nuclear Age* (New York: Basic Books, 1987), 209-219.

si sada gledaju kroz naočare krajnosti. Kao što, kada je reč o inicijativi, ne postoji opseg umerene inicijative, odnosno rizika od inicijative, tako i kada je reč o međuosobnim odnosima ne postoji opseg umerene angažovanosti u odnosu, to jest, rizika od odnosa. Nijedan običan odnos nije toliko intenzivan koliko je intenzivna psihološka veza sa zlostavljačem.

Kod svakog susreta u pitanju je o osnovno poverenje. Za oslobođenog zatočenika, postoji samo jedna priča: priča o svireposti. A u njoj postoji ogroman broj uloga: jedna može da bude uloga nasilnika, pasivnog svedoka, saveznika ili izbavitelja. Svakom novom ili starom odnosu prilazi se sa implicitnim pitanjem: na čijoj ste strani? Žrtva često ne prezire najviše nasilnika, već pasivnog posmatrača. Ponovo čujem glas prisiljene prostitutke Lavlejs koja prezire one koji se nisu umešali: „Većina ljudi ne zna koliko ih oštro osuđujem zato što nisu ništa kazali. Jednostavno ih brišem sa spiska. Zauvek. Ti ljudi su bili u prilici da mi pomognu a ništa nisu preduzeli.“ ⁵³ Istu ogorčenost i osećanje napuštenosti izražava i politički zatvorenik Timerman: „O holokaustu će se suditi ne toliko po broju žrtava koliko po veličini ćutanja. A najviše me opseada to što se ćutanje ponavlja.“ ⁵⁴

Dugotrajno zatočeništvo prekida sve odnose među ljudima i pojačava dijalektiku traume. Preživela osoba oscilira između intenzivnog vezivanja i prestravljenog povlačenja. Ona pristupa svim odnosima kao pitanjima života i smrti. Ona može grčevito da se drži osobe koju opaža kao izbavitelja, da iznenada beži od onog za koga sumnja da je nasilnik ili saučesnik, da pokazuje veliku odanost i privrženost prema onom koga vidi kao saveznika i da izliva gnev i uvrede protiv onog koji izgleda da je samozadovoljan, nezainteresovan posmatrač. Uloge koje dodeljuje drugima mogu iznenada da se promene, kao posle-

⁵³ Lovelace and McGrady, *Ordeal* 134.

⁵⁴ Timerman, *Prisoner Without a Name*, 141.

dica malih propusta ili razočaranja, jer nijedna unutrašnja predstava druge osobe nije više sigurna. I ovog puta, nema mesta za greške. Tokom vremena, pošto većina ljudi ne uspeva da prođe zahtevni test poverenja preživeli osobe, ona je sklona da se povuče iz odnosa. Tako se usamljenost nastavlja i kada je zatočenik oslobođen.

Dugotrajno zatočeništvo uzrok je dubokih promena žrtvinog identiteta. Sve psihološke strukture samstva – slika o telu, internalizovane slike drugih, vrednosti i ideali koji daju osećanje doslednosti i svrhe – bivaju slabljenе i sistematski uništavane. U mnogim totalitarnim sistemima ovaj proces dehumanizacije ide do tog stepena da je osoba lišena svog imena. Timerman zove sebe „zatvorenik bez imena“. U koncentracionim logorima ime zatvorenika zamenjeno je bezličnom oznakom, brojem. U političkim i verskim sektama i u organizovanom seksualnom iskorišćavanju, žrtvi se često daje novo ime kako bi se naglasilo potpuno brisanje njenog prethodnog identiteta i istakla njena potčinjenost novom poretku. Tako je Patricia Herst ponovo krštena kao Tanja, revolucionarka; Linda Boreman je preimenovana u Lindu Lavlejs, prostitutku.

Čak i posle puštanja iz zatočeništva žrtva ne može da povrati svoj nekadašnji identitet. Kakav god novi identitet da razvije na slobodi, u njega mora biti uključeno sećanje na sebe iz doba zatočeništva. Njena slika tela mora da uključuje telo koje može biti kontrolisano i zlostavljano. Njena slika sebe same u odnosima s drugima mora da uključuje osobu koja može da izgubi druge i da bude izgubljena za druge. I njeni moralni ideali moraju da postoje zajedno sa saznanjem o sposobnosti za zlo, kako u drugima tako i u njoj samoj. Ako je, kada je bila lišena slobode, izdala sopstvena načela ili žrtvovala druge ljude, ona sada mora da živi sa slikom o sebi kao o saučesniku nasilnika, kao o „slomljenoj“ osobi. Rezultat je, za većinu, ukaljan identitet. Žrtva može biti odveć obuzeta stidom, samoprekorom i osećanjem neuspeha.

U najtežim slučajevima žrtva zadržava dehumanizovani identitet zatočenika koji je sveden na nivo elementarnog opstanka: robota, životinje ili biljke. Proučavajući žene koje su preživeli holokaust, psihijatar Vilijam Niderland zapazio je da su promene ličnog identiteta bile stalna odlika „sindroma preživelih“. Iako se većina njegovih pacijentkinja žalila da su „Sada različite osobe“, najoštećenije su jednostavno tvrdile: „Ja nisam osoba.“⁵⁵

Ove duboke promene u samstvu i odnosima neizbežno imaju za posledicu preispitivanje osnovnih načela vere. Postoje ljudi sa jakim i sigurnim sistemima uverenja koji mogu da izdrže teška iskušenja utamničenja i da izađu sa nepoljuljanom, pa čak ojačanom verom. Ali njih je izuzetno malo. Većina ljudi doživljava gorčinu što ih je Bog napustio. Vizel koji je preživio holokaust govori o ogorčenosti: „Nikada neću zaboraviti one plamenove koji su uništili moju veru zauvek. Nikada neću zaboraviti tišinu koja me je, za sva vremena, lišila želje da živim. Nikada neću zaboraviti one trenutke koji su ubili moga boga i moju dušu i moje snove pretvorili u prah. Nikada to neću zaboraviti, čak i kada bih bio osuđen da živim dugo koliko i sam Bog. Nikada.“⁵⁶

Ove užasne psihološke rane mogu prouzrokovati upornu depresiju. Dugotrajna depresija je najčešći nalaz u gotovo svim kliničkim proučavanjima hronično traumatizovanih ljudi.⁵⁷ Svaki stresni doživljaj dugotrajne traume doprinosi pogoršavanju depresivnih simptoma. Hronična preterana pobuđenost i intruzivni simptomi posttraumatskog stresnog poremećaja spajaju se sa vegetativnim simptomima depresije i proizvode ono

⁵⁵ W. G. Niederland, „Clinical Observations on the 'Survivor Syndrome',“ *International Journal of Psycho-Analysis* 49 (1968): 313–315.

⁵⁶ Wiesel, *Night*, 43–44.

⁵⁷ Walker, *The Battered Woman*; Hilberman, „Wife-Beater's Wife' Reconsidered“; Krystal, *Massive Psychic Trauma*; Tennant et al., „Psychological Effects of Being a POW“; Goldstein et al., „Survivors of Imprisonment“; Kinzie et al., „Survivors of Cambodian Concentration Camps“.

što Niderland naziva „trijadom preživelog“ koju čine nesаница, noćne more i psihosomatske tegobe.⁵⁸ Disocijativni simptomi stapaju se s teškoćama u koncentraciji u depresiji. Paraliza inicijative kod hronične traume udružuje se sa apatijom i bespomoćnošću u depresiji. Izolovanost u depresiji potkrepljuje prekid privrženosti kod hronične traume. Unižena slika o sebi kod hronične traume podstiče razmišljanja o krivici kod depresije. A gubitak vere od koga boluju hronično traumatizovane osobe, stapa se sa bespomoćnošću u depresiji.

Teret depresije takođe otežava snažan gnev utamničene osobe. Tokom zatočeništva žrtva ne može da iskali bes na nasilnika zbog poniženosti, jer bi onda ugrozila svoj opstanak. I kada je puštena na slobodu, bivša zatvorenica može i dalje da se plaši odmazde i može oprezno da ispoljava svoj bes protiv svog tamničara. Šta više, ostavljena je sa bremenom neispoljenog besa protiv svih koji su ostali ravnodušni prema njenoj sudbini i koji joj nisu pomogli. Povremene provale besa mogu još više da otuđe preživeli od drugih i da je spreče da obnovi svoje odnose. U svojim pokušajima da kontroliše bes preživela osoba može još više da se povuče u sebe i tako ovekoveči svoju usamljenost.

Na kraju, žrtva može usmeriti svoj bes i mržnju na sebe. Sklonost ka samoubistvu koja je nekad, tokom tamnovanja, služila kao oblik otpora, može da traje dugo posle puštanja na slobodu, kada više ne služi u bilo kakve adaptivne svrhe. U proučavanjima ratnih zarobljenika koji su se vratili iz zarobljeništva dosledno je nađeno povećanje smrtnosti kao posledice ubistva, samoubistva i sumnjivih nesrećnih slučajeva.⁵⁹ U proučavanjima tučenih žena dobijeni su slični nalazi o njho-

⁵⁸ Niderland, "The 'Survivor Syndrome'", 313.

⁵⁹ J. Segal, E. J. Hunter, and Z. Segal, "Universal Consequences of Captivity: Stress Reactions Among Divergent Populations of Prisoners of War and their Families". *International Journal of Social Science* 28 (1976): 593-609.

voj sklonosti ka samoubistvu. U jednoj grupi od stotina tučenih žena, 42 posto njih je pokušalo da se ubije.⁶⁰

Prema tome, bivši zatvorenici nose u sebi mržnju svojih tamničara čak i posle puštanja na slobodu, i ponekad nastavljaju svojeručno da ostvaruju destruktivne ciljeve svojih tamničara. Dugo posle svog oslobađanja, ljudi koji su bili izloženi prinudnoj kontroli, nose psihološke ožiljke zatočeništva. Oni ne pate od klasičnog posttraumatskog sindroma, već od dubokih promena u svojim odnosima s Bogom, drugim ljudima i samim sobom. Prema rečima Levija, žrtve holokausta: „Naučili smo da je naša krhka ličnost u većoj opasnosti od samog našeg života; bilo bi bolje da su nas mudri starci podsetili na ovu veću opasnost koja nam preti umesto što su nam govorili: 'Upamtite da morate da umrete'. Da je iz lagersa mogla da procuri poruka slobodnim ljudima ona bi glasila: vodite računa da u svojim sopstvenim domovima ne patite od onoga što je ovde nama nametnuto.“⁶¹

⁶⁰ J. J. Gayford, "Wife-Battering: A Preliminary Survey of 100 Cases". *British Medical Journal* 1 (1975): 194-197.

⁶¹ Levi, *Survival in Auschwitz*, 49.